

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/64764>

Please be advised that this information was generated on 2018-07-08 and may be subject to change.

Waarden
en normen

Maatschappij & Politiek

vakblad voor maatschappijleer

SPELREGELS VOOR HET KORTENAERPLEIN

Deze gedragsregels zijn tot stand gekomen in samenwerking met bewoners en jongeren, d.d. 17 juni 2003.

- Op dit plein hebben we respect voor elkaar
- Op dit plein wordt niet geschreeuwd
- We laten geen rommel achter
- We schelden niet en praten normaal met elkaar
- Er wordt niet in portieken en op straat geplast
- Niet rochelen/spugen op straat
- We hangen niet rond op straat
- we vechten niet, ook niet voor de lol
- Natuurlijk geen wapens en drugs, ook geen softdrugs

".....we respecteren de nachtrust:
na 21.30 uur geen jeugd meer op dit plein ! "

I N H O U D

- 3** Bij het afscheid van Willem Rasing
Lieke Meijs
- 7** De WRR over waarden, normen
en onderwijs
Hans van der Heijde
- 10** Moreel kritische situaties
Sofie Maas
- 13** De bestrijding van normvervaging
en overlast in Amsterdam
Gerard van Rossum
- 16** Piet van der Wal over Leeuwarder
veiligheidsbeleid
Hans van der Heijde
- 19** Een discussie over menselijk gedrag
Harry van den Bouwhuisen
- 22** Normverval in het bedrijfsleven
Wolter Blankert
- 25** Aanpak van agressie op scholen
Harold Drost
- 28** Waarden en normen op internet
Radboud Burgsma

R U B R I E K E N

- 24** Grom
- 31** Lesmateriaal
- 34** Recensie
- 36** NVLM
- 37** Signalementen

Redactioneel

(Foto: Bert Spiertz)

Deze *Maatschappij & Politiek* is een themanummer en is gewijd aan het debat over waarden en normen, of wat daar voor door moet gaan. De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid merkte op dat de discussie over waarden en normen een cyclisch karakter heeft. Laagconjuncturen, als iemand die woorden nog wil gebruiken, worden met hoogconjuncturen afgewisseld, als ze iedereen voor in de mond bestorven liggen. Zoals nu. Het huidige debat kent echter wel een nieuw element. Het zijn niet langer alleen 'de jeugd van tegenwoordig', de achterstandswijken en Vinkenslagen waarnaar wordt gewezen. Er wordt ook omhoog gewezen, naar de top van het Nederlandse management, dat zich aan obscene zelfverrijking schuldig maakt - tot aan de gouden handdrukken toe - indien falen ontslag noodzakelijk maakt. Deze *Maatschappij & Politiek* kijkt daarom ook omhoog. Met dit nummer neemt *Maatschappij & Politiek* afscheid van zijn hoofdredacteur, Wim Rasing. Met én in dit nummer, want het opent met een interview met Wim door een andere *M&P*-veteraan, Lieke Meijs. De handdrukken van de uitgever, het Instituut voor Publiek en Politiek, en de redactie bij Wims vertrek zijn niet van goud. Ze zijn wel echt en echt gemeend; niet alleen omdat *Maatschappij & Politiek* onder Wims leiding, in de kwaliteit van inhoud en vorm, en de laatste jaren ook in aantallen lezers, is gegroeid, maar vooral omdat zijn wijze van leidinggeven aan en samenwerken met redacteuren en medewerkers van het Instituut voor Publiek en Politiek altijd in het teken van wederzijds plezier stond.

Hans van der Heijde

Redactioneel

Met tweeslachtige gevoelens zet ik mij aan het schrijven van dit redactioneel - mijn laatste. Enerzijds is er de spanning van nieuwe dingen in de nabije toekomst, anderzijds overvalt me een zekere weemoed. Het was leuk om dit werk te doen en een uitdaging om er een goed blad van te maken, een blad dat aan allerlei verwachtingen moe(s)t voldoen. Terugblikkend op mijn tijd: van leermiddelenmarkt naar docentendag, de structuurcommissie en de stammenstrijd van Tilburg en Amsterdam, de Tweede Fase en de verwikkelingen rond ons vak, van *Politiek & Sociale Vorming* naar *Maatschappij & Politiek*, het combivak en de commissie De Rooij, de ontkoppeling van abonnement en NVLM-lidmaatschap, van Ritzen naar Verhoeven, NVLM-bestuurswisselingen, van docent naar coach, van Paars tot Balkenende... Het kan verkeren. Met een gerust hart draag ik mijn taak over aan Hans van der Heijde; het hoofdredacteurschap is bij hem in goede handen, daarvan ben ik overtuigd. Ik dank Hans en de andere redactieleden voor hun inzet en betrokkenheid bij *Maatschappij & Politiek*. Ik wens de redactie het allerbeste en veel succes. En u, waarde lezer, het ga u goed.

Willem Rasing

Bij het afscheid van Willem Rasing

Onze hoofdredacteur 'on tour'

LIEKE MEIJS

Na acht jaar neemt hoofdredacteur

Willem Rasing afscheid van zijn

***Maatschappij & Politiek*. Wat dreef**

en drijft deze gepassioneerde voorman?

De hoofdredacteur van dit vakblad sinds 1997, Willem Rasing, heeft grootse plannen. In verband daarmee stopt hij als aanvoerder van de redactie van *Maatschappij & Politiek*. Voor de redactie reden om bij zijn vertrek stil te staan. Hij was echter niet erg bereidwillig om zich te laten interviewen: 'Maatschappij & Politiek moet over het vak gaan', zo meent hij al jaren, 'niet over de man achter...'. De redactie overviel hem thuis waar hij, onder het genot van een glaasje, toch wat spraakzamer werd over zijn eigen toekomst en over zijn werk als hoofdredacteur van dit blad.

Onderzoeker

Het bloed kruipt blijkbaar toch waar het niet gaan kan. Willem Rasing wil terug naar de Inuit (Eskimo's) van Noord-Canada, om precies te zijn naar de groep mensen bij wie hij in de periode 1986 - 1987 en in 1989 en 1990 voor antropologisch onderzoek naar de relatie tussen het Canadese strafrecht en het ongeschreven Inuit-gewoonterecht verbleef. Dat resulteerde in een dissertatie getiteld *Too Many People* (Nijmegen, 1994). Hij wil in 2005 zijn spaarverlof, zomervakantie en onbezoldigd verlof opnemen voor een nieuwe etnografische studie van één bepaalde familie. Om dit onderzoek voor te bereiden wil hij, naast zijn baan als fulltimedocent, het volgende cursusjaar geen nevenwerkzaamheden meer uitvoeren. Vandaar zijn beslissing om ook het hoofdredacteurschap van *Maatschappij & Politiek* neer te leggen en dit aan Hans van der Heijde over te dragen, die als ervaren redactielid weet wat hem wacht.

Uitdagingen

Waarom blijft een doctor in de Sociale Wetenschappen met een sterk verlangen naar wetenschappelijk (antropologisch) onderzoek docent maatschappij-

leer? Hij hoeft over deze vraag niet lang na te denken: 'Onderwijs zit in mijn bloed en is een soort roeping. Daarbij komt dat het afwisselend is. De slogan van de overheid om nieuwe docenten te werven, *leraar elke dag anders*, klopt niet, roep ik wel eens: het is elk uur anders. Het is nog steeds erg leuk om docent te zijn en ik zie niet in waarom ik dat niet tot mijn pensioen zou mogen doen'. Ik werp er voorzichtig tegenin dat het gedurende twintig jaar behandelen van 'politieke besluitvorming' toch een zekere sleur moet zijn. Maar volgens hem zijn er steeds nieuwe zaken die men binnen een dergelijk thema aan de orde kan en moet stellen. Bovendien heeft hij in die twintig jaar altijd uitdagingen in en met het vak gezocht, zoals het starten met het eindexamenvak maatschappijleer op zijn school: dat gaf een heel andere dimensie met meer diepgang en veel meer mogelijkheden voor de lessen. De voortdurende pogingen om de lessen met leerlingenvriendelijke onderwerpen aantrekkelijk te maken, hoefde toen niet meer. Hij herinnert mij fijntjes aan een lessenreeks over popmuziek waaraan ik indertijd een bijdrage heb geleverd. 'Een leuke serie lessen', vindt hij, 'maar wel met een hoog zeventiger-jarengelalte'. Maar ook nu nog ziet hij er een uitdaging in om de (sterk veranderde) leerlingen zover te krijgen dat ze met een minder grote weerstand tegen de politiek aankijken en er wat meer kennis van en inzicht in hebben gekregen.

Enkele jaren geleden behaalde hij ook een lesbevoegdheid voor het vak filosofie en naast lessen maatschappijleer verzorgt hij nu ook filosofielessen op het Stedelijk Gymnasium in Arnhem. Ook dat was en is een uitdaging, net zoals het hoofdredacteurschap dat was. Na bijna acht jaar is hij blijkbaar toe aan... een nieuwe uitdaging.

Tijd teveel?

Het blad *Politieke & Sociale Vorming* zocht in 1996, na het vertrek van Ruth Buwalda, een nieuwe hoofdredacteur. Na de jaren van een tachtigjarige werkweek, waarin hij naast zijn werk als docent aan zijn dissertatie werkte, had Willem nu wel tijd over. Hij bleek bereid om zijn energie in het verbeteren van het vakblad te steken. Nu er een degelijke opleiding voor docenten maatschappijleer was, het vak een examenstatus had en er steeds meer goed

geschoolde (vakbekwame) docenten kwamen, moest het blad ook steeds beter worden. Daarin zag hij een uitdaging. De toenmalige redactie vond het een groot voordeel dat Willem zelf ook docent maatschappijleer was, een garantie dat de doelgroep niet gauw uit het oog zou worden verloren. Onder zijn leiding veranderde het blad van naam en van *outfit*. De laatste restjes van de vormingsjaren werden afgeschut en het nieuwe jasje van het blad in twee kleuren noemt hij 'verfrissend'. Bij zijn komst in 1997 werd de stammenstrijd in maatschappijleerland nog in volle hevigheid gevoerd. Hij vertelt grijnzend: 'ik begon als kersverse hoofdredacteur in de rol van voorzitter van een forum met alle toenmalige maatschappijleerbobo's; daar moest ik een neutraal artikel over schrijven... Gelukkig zag men door alle tweespalt heen wat we in al die jaren voor het vak voor elkaar hebben gekregen.'

Hoofdreductie

De vraag naar hoogte- en dieptepunten van zijn hoofdredacteurschap roept slechts een gefronst voorhoofd op. Het noemen van hoogtepunten vindt hij niet moeilijk en hij kent de meest succesvolle themanummers nog wel uit zijn hoofd. Maar wat is nu echt een dieptepunt?... 'Rampzalig was in elk geval het nummer waarin alle leestekens ontbraken', zo memoreert hij. 'Je weet dat mensen in hun vrije tijd keihard aan de artikelen hebben gewerkt en dan gaat op het laatste moment zoiets fout; heel erg, temeer daar het inhoudelijk gezien een prima samenhangend themanummer was', zo stelt hij.

Soms moest hij wel eens moeilijke beslissingen nemen. Zo weigerde hij ooit een interview met Hans Janmaat in de reeks 'bekende oud-docenten maatschappijleer' te plaatsen. De redactie vond dat het wel kon; immers de aanklacht van Janmaat tegen het linkse karakter van het vak en de docenten die het gaven was niet nieuw. Maar hij plaatste het niet. 'Inhoudelijk stelde het artikel weinig voor. Janmaat had eigenlijk niets te melden, was alleen maar bezig met schelden, ook tegen het vak en de docenten. In een tijd waarin het imago van maatschappijleer bij de buitenwacht toch al niet zo best was, vond ik het niet verstandig om zoiets negatiefs te plaatsen', zo motiveert hij zijn keuze.

Enthousiast, geen uitslover

Is hij nu een bekende Nederlander in maatschappijleerland?, wil ik weten. Elk jaar stond Willem Rasing op de docentendag maatschappijleer achter de stand van het Instituut voor Publiek en Politiek, de uitgever van ons blad. Bezoekers krijgen er een gratis nummer en kunnen voor commentaar bij de hoofdredacteur terecht. 'Er komt helaas maar weinig reactie uit het veld', vindt Rasing. 'Docenten vinden het blad wel oké, maar ze komen met weinig suggesties, vragen of commentaren. We kregen onlangs bericht van iemand die het blad had opgezegd omdat we in de rubriek Signalementen een cursus hadden aangekondigd die bij het verschijnen van dat nummer al achter de rug was. Een foutje: we waren vergeten te controleren of de cursusdata na de productietijd van het blad viel. Blijkbaar klimt men vanwege zoiets wel in de pen. Nou daar lig ik dan verder maar niet wakker van. De beste stuurlui staan aan wal, denk ik dan. Maar ik vind dat we met zijn allen voor alle segmenten van ons lezersbestand een goed, nuttig en kwalitatief zeer acceptabel blad maken. Ik heb er altijd aan gehecht zowel de docenten in het algemeen voortgezet onderwijs (vmbo, havo, vwo) als die in het beroepsonderwijs van relevante informatie te voorzien. Dat we daarin zijn geslaagd stemt me tevreden', aldus Rasing.

Voor het leven

Van leerlingen krijgt hij meer reacties op zijn lessen en zijn docentschap, zo vertrouwt hij me toe. Zijn gedrevenheid voor het vak en zijn lessen, dat blijft leerlingen bij. Ze weten ook dat zijn enthousiasme echt is. Hij leert ze dat maatschappijleer een 'vak voor het leven' is, in tegenstelling tot wiskunde dat, ietwat gechargeerd gesteld natuurlijk, veelal alleen een vak voor een vervolgopleiding is. Maar het belang van maatschappijleer moet, zoals alles, ook niet worden overdreven. Ook enige relativering vindt hij belangrijk: 'Wat er bij maatschappijleer ook aan de orde komt, de wereld draait gewoon door wanneer iemand die lessen niet zou meekrijgen. Ook dat houd ik mijn leerlingen voor'.

Op de vraag of hij een strenge docent is, stelt hij van niet. 'Ik ben niet zozeer

streng als wel erg duidelijk. Leerlingen vragen die duidelijkheid van jou als docent: wat *mag* ik hier wel en wat niet en wat *moet* ik hier *doen*? Met die vragen komen leerlingen de eerste les het lokaal binnen. Van mij krijgen ze die vragen helder en gemotiveerd beantwoord. Iedereen weet dan waar hij aan toe is en die regels bewaak ik zonder dat ik het idee heb dat leerlingen mij echt streng vinden'. In al die jaren heeft hij geen leerling de les uit gestuurd. Bij het verplichte vak maatschappijleer is niet iedere leerling even gemotiveerd, '... maar daar zit nou weer die uitdaging', aldus Rasing.

'Uitdagingen maken het leven spannend', stelt hij, zoals het dat blijkbaar ook is om als drummer in een rockband te musiceren. Zo speelt hij met enkele collega's in de band *Teachers on Tour*. 'Ouwelullenmuziek' misschien, maar niet onverdienstelijk. De band treedt zeer regelmatig op tijdens feesten en partijen. Ook als hoofdredacteur was Willem Rasing gedreven: hij bleef het redactieteam uitdagen en tot het schrijven van betere artikelen aansporen. Namens de gehele redactie wens ik hem veel succes met zijn volgende uitdaging, een nieuw wetenschappelijk onderzoek in het koude Canadese noorden. ■

De WRR over waarden, normen en onderwijs School (als) voorbeeld?

HANS VAN DER HEIJDE

'Er zijn verschillende redenen om speciale aandacht te besteden aan het onderwijs', schrijft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) in hoofdstuk 7 van *Waarden, normen en de last van het gedrag*. Om tamelijk droogkomsch te vervolgen met: 'De eerste is dat er in de adviesaanvraag om gevraagd wordt, (...)'. Een tweede reden is dat de verwachtingen ten aanzien van de bijdrage van het onderwijs aan de oplossing van tal van maatschappelijke problemen vaak hooggespannen zijn. Een derde reden is dat het onderwijs in zoverre uniek is dat het als institutie zowel taken heeft ten aanzien van de overdracht, als ten aanzien van de handhaving van waarden en normen, die binnen en buiten de muren van het schoolgebouw betekenis hebben.

Dat er momenteel veel over waarden en normen wordt gesproken kan niemand zijn ontgaan. Ook in Den Haag neemt men aan dit debat deel en heeft de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid er een notitie aan gewijd. In dit artikel volgt een nadere beschouwing van de gedachten van deze Raad over het waarden- en normendebat in het onderwijs.

van het onderwijs aan de oplossing van tal van maatschappelijke problemen vaak hooggespannen zijn. Een derde reden is dat het onderwijs in zoverre uniek is dat het als institutie zowel taken heeft ten aanzien van de overdracht, als ten aanzien van de handhaving van waarden en normen, die binnen en buiten de muren van het schoolgebouw betekenis hebben.

Conjunctuur

De WRR constateert dat er in de publieke en politieke aandacht voor waarden- en normenoverdracht in het onderwijs sprake is van een conjunctuurencyclus. Het thema is dan weer alleen latent en dan weer manifest aanwezig, maar dat laatste in steeds andere, talige vermommingen: 'vorming', 'pedagogische opdracht', 'deugdenonderricht', en nu dus 'waarden en normen'.

Primaire taak

Bij maatschappelijke instituties onderscheidt de WRR primaire, secundaire en tertiaire taken. De primaire taak, het realiseren van de doelen en waarden, waarvoor de instituties zijn opgericht, vertaalt zich voor het onderwijs naar de taak van overdracht van waarden en normen binnen het curriculum.

De betekenis van sportbeoefening wordt benadrukt en die van geschiedenis krijgt nadere toelichting, maar 'voor de waarden- en normenthematiek is het vak maatschappijleer het meest voor de hand liggende aanknopingspunt'.

De Raad acht een positieve herwaardering van maatschappijleer meer dan noodzakelijk. Het vak dient zich dan wel verder te ontwikkelen en te professionaliseren in de richting van hetgeen in Groot-Brittannië in het curriculum *civic education* heet, een soort burgerschapskunde dus. In navolging van adviezen van Hofstee uit de vroege jaren negentig pleit de Raad ervoor dat in het onderwijs, en in het bijzonder bij het vak maatschappijleer, veel meer aandacht aan bevordering van het inzicht in de collectieve consequenties van individueel handelen wordt geschonken; inzicht dat aan de gedragswetenschappen kan worden ontleend.

Secundaire taak

Onder de secundaire taak van maatschappelijke instituties verstaat de Raad de instandhouding van de economische, sociale en morele voorwaarden, die voor de uitoefening van de primaire taak nodig zijn. Weliswaar maakt overdracht van waarden en normen vanwege de bijzondere aard van het onderwijs al deel uit van de primaire taak, toch zit de kracht vooral in het feitelijke gedrag en de imitatie van gedragsvoorbeelden binnen de muren van het schoolgebouw. Via

de socialiserende elementen van inprenting, onderricht en aanvaarding, waarbij de nadruk zich van de opvoeder/leerkracht naar de leerling verplaatst, schept de school zijn eigen waarden- en normenklimaat. Hierbij mag men hopen dat die waarden en normen samenvallen met die, welke in de primaire taak getracht werden over te dragen.

Tertiaire taak?

Over de tertiaire taak voor maatschappelijke instituties - het leveren van een bijdrage aan sociaal gedrag en publieke moraal in andere instituties - valt in algemene zin hooguit te filosoferen en te speculeren. De school en het onderwijs leveren als socialisatieagenten vast wel een zekere bijdrage, maar hoe groot en invloedrijk deze is valt nauwelijks te meten. De WRR noemt dingen als 'op tijd komen' en 'verantwoordelijkheidsbesef in relatie met bijvoorbeeld

huiswerk maken', maar voorbeelden van directe, concrete bijdragen zijn, volgens de Raad, schaars. Toch is de veronderstelling gerechtvaardigd dat aan abstracte waarden als 'democratische gezindheid', waarvan op zichzelf moeilijk aantoonbaar is hoe groot de vormende invloed van het onderwijs is, in de vorm van het leren argumenteren en discussiëren wel degelijk een belangrijke bijdrage wordt geleverd. Die bevatten immers ook het aanleren van het laten uitpraten van anderen en het tolereren van andere opvattingen. Overigens steekt het Nederlandse onderwijs, met betrekking tot de aandacht voor vaardigheden als argumenteren en discussiëren, tamelijk negatief af bij omringende landen.

tekening: Jolet Leenhouts

Conclusies over het onderwijs

De WRR trekt met betrekking tot de rol van het onderwijs vijf, hieronder verkort weergegeven, conclusies:

1. er moet geen nieuw schoolvak 'waarden en normen' komen. Wel moet maatschappijleer positief worden geherwaardeerd en moet burgerschapskunde binnen maatschappijleer worden opgenomen;
2. het schoolklimaat vervult op zichzelf een socialiserende rol en dient dus met de waarden- en normenoverdracht in het onderwijs in het algemeen te sporen;
3. in de lerarenopleidingen voor het voortgezet onderwijs dienen de secundaire en tertiaire taken meer aandacht te krijgen, opdat leerkrachten beter zijn voorbereid op normoverschrijdend gedrag en morele kwesties die met de multiculturele samenstelling van hun klassen samenhangen;
4. leerlingen moeten meer bij de vaststelling van regels en bij conflictregulering worden betrokken en er moet meer in de omgang met waarden en normen worden geoefend; en
5. omdat er geen sprake van een standaardsituatie is, ontbreekt het ook aan

een standaardstrategie. Schoolpopulaties, regio's, lokale omgevingen en wensen van ouders lopen te zeer uiteen. Er moet daarom meer ruimte voor institutionele variëteit komen, zonder de minimeisen van gelijkwaardigheid en gelijke toegang daarbij los te laten.

School en ouders

Met betrekking tot de (tweede) conclusie over het schoolklimaat benoemt de Raad een paar interessante zaken over de relaties tussen school en huismilieu. Dat de school geen instelling is en niet voor de reparatie van maatschappelijke defecten kan zijn, is in de hele discussie over waarden en normen een belangrijk inzicht. In dit specifieke kader krijgt dat extra nadruk: de school kan niet alle, door falende ouders gecreëerde gaten in de opvoeding vullen - de school moet dat ook niet willen.

Tegelijkertijd kunnen ouders voor het doen en laten van hun kinderen ook niet zonder meer individueel verantwoordelijk worden gehouden en aansprakelijk worden gesteld, ook al is dat doen en laten tengevolge van een niet-adequate opvoeding van een minder sociaal gewenst karakter.

Deze beide vaststellingen moeten nog worden aangevuld met het inzicht dat de sociale omgeving hier niet meer voor de nodige compenserende ingrepen zorgt, want zover is de individualiseringstendens wel voortgeschreden.

De vraag is wie of wat voor het alsnog bijbrengen van gedragsvormen en normatieve vaardigheden zorgt, indien noch de school, noch de ouder(s) apart verantwoordelijk kunnen worden gesteld en er ook geen of weinig bemoeienis van de sociale omgeving is? De Raad pleit voor school en ouders samen, maar vertelt daarbij niet hoe.

Onderwijs als waarde

Er mag niet worden vergeten dat onderwijs, opgevat als de *Bildung* van de Verlichting, op zichzelf een waarde vertegenwoordigt. Nu stelt de WRR 'dat van een verval van de fundamentele waarden in Nederland geen sprake is', maar met betrekking tot het onderwijs is dat nog niet zo zeker.

Eendimensionaal, curriculair nutsdenken, verzakelijking van de school als organisatie, opgedrongen door een overheid die financieel rendement nog als enig hard criterium lijkt te hanteren en het cynisme waarmee de ene mislukking na de andere (basisvorming, vmbo) wordt begroet: illustreert dat niet een zeker verval? En duidt de afwezigheid in de inburgeringcursussen voor nieuwe oudkomers van een oproep zich als ouders voor een zo goed mogelijke schoolcarrière van hun kinderen actief in te zetten daar ook niet op?

Terecht merkt de WRR op dat, als het om een bijdrage tot het oplossen van maatschappelijke problemen gaat, de verwachtingen ten aanzien van het onderwijs al decennia lang (te) hooggespannen zijn. De algemene conclusie van de Raad dat, voorzover sprake is van verval van waarden en normvervaging, dat toch vooral met een falende overheid heeft te maken, blijkt ook hier van toepassing. Het onderwijs is gedurende diezelfde decennia van hooggespannen verwachtingen ook het voorwerp van grote bezuinigingsdruk en plat rendementsdenken geweest, met al zijn negatieve gevolgen - inclusief statusverlaging. ■

Wat doen, denken en voelen docenten?

SOFIE MAAS

Wat doet een docent als hij op school met de aantasting van morele waarden wordt geconfronteerd? In een wetenschappelijk onderzoek wordt nagegaan hoe hij in een dergelijk moreel kritische situatie reageert. In *Maatschappij & Politiek* leidt een van de onderzoekers de studie in.

Drs Sofie Maas is verbonden aan de Sectie Onderwijs en Educatie van de Katholieke Universiteit Nijmegen.

Het lijkt de laatste tijd wel alsof men de radio of televisie maar hoeft aan te zetten, of een krant hoeft open te slaan om iets over waarden en normen te horen of te lezen, en dan met name over het vermeende gebrek daaraan. Vaak wordt daarbij in één adem de school genoemd. De school zou een plaats zijn waar het gebrek aan waarden en normen duidelijk naar voren komt. De school kan echter ook worden gezien als een belangrijke plek waar jongeren iets over waarden en normen kan worden geleerd.

Onder de noemer van de pedagogische functie van het onderwijs is de afgelopen jaren ook in de wetenschap menig debat gevoerd over en onderzoek verricht naar waarden en normen in het onderwijs. Bij de pedagogische functie van het onderwijs gaat het om de opdracht leerlingen een brede persoonlijke en maatschappelijke vorming te bieden. Meer dan voorheen ligt daarbij de nadruk op de waardeontwikkeling van leerlingen in een multiculturele samenleving. Vaak wordt aan docenten daarin een sleutelrol toegekend en onderzoek laat zien dat de meeste docenten zelf ook van mening zijn dat zij een belangrijke pedagogische taak hebben.

Achtergrond

De Katholieke Universiteit Nijmegen en de Universiteit van Amsterdam doen samen onderzoek naar de pedagogische functie van het onderwijs. Sommige onderzoekers binnen dit team houden zich al jaren met deze thematiek bezig en ook mijn, twee jaar geleden begonnen, promotieonderzoek richt zich op de pedagogische taak van docenten. Centraal in dit promotieonderzoek staan moreel kritische situaties waar docenten in de dagelijkse praktijk van het schoolse leven mee te maken kunnen krijgen. Het gaat hier om situaties waarin morele waarden, zoals rechtvaardigheid en zorgzaamheid, worden aangevallen. Men kan hierbij denken aan situaties waarin leerlingen elkaar voor schut zetten of elkaars eigendommen vernielen, maar ook aan situaties die direct uit de leerstof voortkomen. Zeker voor een vak als maatschappijleer geldt dat er onderwerpen aan de orde komen die een sterk waardegeladen karakter hebben en die daardoor behoorlijk wat reacties kunnen losmaken. Zo vertelde een docent maatschappijleer tijdens een eerder onderzoek over de onverwachte reacties op een tijdens de les vertoonde video over onverdraagzaamheid. Na afloop van die video maakte één van zijn leerlin-

gen een racistische opmerking in de richting van een klasgenoot. De leerling die de opmerking maakte werd van alle kanten door de klas bijgevalen. De docent was hierdoor verrast en wist zich geen raad met de situatie. Hij werd door de bel 'gered', maar hield een onbevredigend gevoel aan de situatie over: wat had hij moeten doen en wat kon hij nog doen? Was het zijn taak om zijn leerlingen waarden en normen bij te brengen? In een volgend lesuur kwam hij op de situatie terug en vertelde zijn leerlingen dat hij van hun reactie was geschrokken. Een met zijn leerlingen gevoerde discussie over verdraagzaamheid maakte duidelijk dat zij er over dat thema heel andere ideeën op na hielden dan hijzelf en dat vond hij lastig.'

Onderwerp

In voornoemd onderzoek gaat het erom te achterhalen wat docenten in moreel kritische situaties doen, denken en voelen. Natuurlijk zal dit niet voor iedere docent hetzelfde zijn; de interpretatie van een situatie verschilt per docent. Dat wat voor de ene docent een geintje tussen twee klasgenoten is, is voor zijn collega een aanval op elementaire morele waarden. Het vergt een zekere morele gevoeligheid om een situatie goed in te kunnen schatten en die gevoeligheid zal bij de één sterker zijn ontwikkeld dan bij de ander. Ook kan de reactie van docenten afhangen van de plek waar de situatie zich afspeelt. Eerder onderzoek heeft laten zien dat docenten een grotere verantwoordelijkheid voelen voor situaties die zich in hun klas afspelen dan voor situaties die zich daarbuiten voordoen. Het promotieonderzoek zal meer licht werpen op dit soort verschillen tussen docenten en situaties.

Aanpak

Momenteel worden er vragenlijsten afgenomen bij docenten die in het vmbo en/of het havo/vwo lesgeven. In die vragenlijst krijgen docenten een aantal situaties voorgelegd. Over elke situatie moeten een reeks vragen worden beantwoord. Een voorbeeld van zo'n situatie is dat de docent bij binnenkomst in de klas een hakenkruis op het bord aantreft. In het onderzoek wordt nagegaan hoe docenten ermee om zouden gaan: treden ze bestraffend op of beginnen ze een klassengesprek en maken ze daarbij al dan niet hun eigen standpunt duidelijk? Ook moeten docenten het belang aangeven van een aantal overwegingen dat in dit soort situaties een rol kan spelen, zoals de sfeer in de leerlingengroep, praktische overwegingen en de mogelijkheid leerlingen iets over waarden te leren. Verder wordt hen gevraagd in hoeverre de situatie hen emotioneel raakt, hoe moreel beladen ze de situatie vinden en hoe lastig ze het vinden om met de situatie om te gaan. De uitkomsten van de vragenlijsten zullen in een aantal *case studies*, waarin docenten van dichtbij worden gevolgd, verder worden uitgediept.

...bestraften of bespreken?
(Foto: Mieke Schlaman).

Mogelijkheden

Moreel kritische situaties vervullen binnen het onderzoek een centrale rol omdat het situaties zijn die een belangrijk pedagogisch doel kunnen dienen. Het zijn *gouden momenten* waar docenten op in kunnen springen om leerlingen iets over waarden en normen bij te brengen. Door gebruik te maken van situaties waarbij leerlingen zelf zijn betrokken, kan een onderwerp als 'waarden en normen', dat soms wat vaag lijkt, voor leerlingen ineens heel concreet worden gemaakt. Ook kunnen docenten dit soort situaties benutten om op hun eigen taak te reflecteren. Door achteraf na te gaan hoe een situatie is aangepakt, kan men zich bewust worden van eigen opvattingen en gedrag in situaties die een beroep op het pedagogisch handelen doen.

Moeilijkheden

Docenten zouden moreel kritische situaties dus in hun voordeel kunnen gebruiken. Dat is echter niet eenvoudig. Moreel kritische situaties kunnen voor docenten om een aantal redenen namelijk heel lastig zijn. Het promotieonderzoek moet dat inzichtelijk maken, zodat docenten zich daar bewust van worden en daar rekening mee kunnen houden. Het zijn onder meer zulke lastige situaties omdat er meestal niet één beste manier is om ermee om te gaan. In de praktijk moet met zoveel dingen tegelijk rekening worden gehouden en de aanpak die vanuit moreel en pedagogisch oogpunt het beste wordt geacht, is in praktische zin misschien dan ook heel moeilijk te realiseren. Zo wil de docent leerlingen iets over waarden bijbrengen, maar heeft hij tevens met een vol lesprogramma te maken. Bovendien kan hij als docent niet altijd zelfstandig opereren, maar maakt hij deel uit van een docententeam en heeft hij in

mindere of meerdere mate met het schoolbeleid ten aanzien van dit soort kwesties rekening te houden. Ook weet hij als docent niet altijd in hoeverre hij in discussies over waarden en normen zijn eigen mening naar voren moet brengen. Eerder onderzoek laat zien dat docenten enerzijds geen zedenmeester willen zijn, maar anderzijds bepaalde waarden zo belangrijk vinden dat zij die eigenlijk op hun leerlingen over willen dragen. Dit kan docenten voor een dilemma plaatsten. Docenten kunnen ook door moreel kritische situaties emotioneel worden geraakt, hetgeen het extra lastig voor hen kan maken.

Bewustwording

Tot nu toe zijn in onderzoek naar dit soort situaties de emoties van docenten nog onderbelicht gebleven. Met het genoemde promotieonderzoek wordt getracht daar verandering in te brengen en inzicht te geven in het doen, denken en voelen van docenten in moreel kritische situaties, zodat docenten meer bewust kunnen worden gemaakt van de moeilijkheden en mogelijkheden die zich in dit soort situaties kunnen voordoen. ■

Noot

1. Dit voorbeeld is afkomstig uit: Klaassen, C., Theunissen, M., Veen, K. van & Slegers, P, *Het is bijna je hoofdtaak: Een serie pedagogische portretten, motieven en praktijken van docenten in verband met de pedagogische opdracht van de school*, Sectie Onderwijs en Educatie, KUN, Nijmegen 1999.

Voor vragen en/of opmerkingen is de auteur bereikbaar via e-mailadres:
s.maas@ped.kun.nl.

De bestrijding van normvervaging
en overlast in Amsterdam

Ga toch boeven van- gen

GERARD VAN ROSSUM

Kleine en grote steden beleven een omslag in het denken over het gedrag van hun burgers. Het is uit met het slonzige gedogen, het weggijken en de normvervaging. De politie bekeurt weer voor wildplassen en fietsen zonder licht. En de burger lijkt zich mopperend te schikken. Het 'ga toch boeven van-
gen!' komt er steeds minder overtuigend uit.

De gemeente Gouda laat zijn burgers de tien grootste ergernissen kiezen, waarop ze vervolgens elkaar, gesteund door het gemeentelijk apparaat, met prioriteit afrekenen (zie kader: Gouda). Rotterdam pakt voortvarend alle *no go areas* aan, zowel bestuurlijk - denk aan Volkshuisvesting en Sociale zaken - als justiteel. Ook Maastricht laat zijn tanden zien: het is definitief gedaan met de decennialange chantage door voetbalclub MVV en woonwagenveld Vinkenslag.

En wat doet Amsterdam, die stad van vrijbuiters en van 'God-noch-gebod'? Cameratoezicht in uitgaansgebieden, verkeerscontroles die ook andere ongerechtigheden aan het licht mogen brengen (zie kader: *Het Parool*), preventief fouilleren, het steeds verder afknijpen van anarchistische evenementen als Koninginnenacht en de Gay Parade, de Amsterdammer ondergaat het verrassend gelaten. Amsterdam kent een poldervariant

van het Amerikaanse *zero tolerance*-beleid, dat volgens politiewoordvoerder Remco Gerretsen overigens uitdrukkelijk zo niet mag heten: 'In Amsterdam hanteren we geen *zero tolerance*, ons handhavingsbeleid is erop gericht dat mensen elkaar weer op hun gedrag aanspreken'.

... niet alleen verbaliseren
(Foto: Mieke Schlaman).

Agent in de grote stad

'Als politieman sta je met je poten midden in de ontwikkelingen. De multiculturele stad heb ik zien ontstaan, twintig jaar geleden als agent in Amsterdam-Oost. Daar had je toen al negentig verschillende nationaliteiten. Je bent een soort thermometer voor alles wat zich in de maatschappij en in de wereld afspeelt: Palestina en 11 september hebben direct weerslag op ons werk. Niet de mentaliteit zie je veranderen, maar de omgeving waarin de men-

sen wonen en werken. De waarden en normen zijn ook niet veranderd: respect voor elkaar, je ouders en elkaars religie verdragen, dat blijft de basis. In vergelijking met andere landen zijn we in Nederland nog steeds heel tolerant, maar ook hier heeft nooit alles gemogen. Dat waren we een beetje uit het zicht verloren. Normhandhaving is nodig om die grenzen weer scherp te krijgen en daar zijn we nu zo'n tien jaar mee bezig.

Een van onze instrumenten is *Street*

wise, een handleiding met voor de burger duidelijke grenzen aan wat nog betamelijk is. Op ergerlijke overtredingen als wildplassen, openbare dronkenschap, luidruchtigheid en vervuiling spreken we de mensen weer op aan, net als op de zogenaamde GRAS-regels in het verkeer: Gordel, Rood licht, Alcohol, Snelheid. De politiemanier van aanspreken is nu eenmaal de bekeuring. Het geeft een schrik-effect, maar als men ziet dat we weer op *kleinigheden* letten, dan gaat men toch nadenken: misschien is het ook wel levensgevaarlijk, zonder licht rijden! Niet uit vrees voor bekeuringen, maar door dit doorgedrongen besef zie je nu overal verlichte fietsen in de stad.'

Uit: *Het Parool*, 13 april

Score: 1.600 bonnen

Drie dagen controle verkeer en vervoer

Van een verslaggever

Amsterdam - De politie heeft bij de driedaagse vervoerscontrole 'Blauwe Lijn' (donderdag, vrijdag en zaterdag) 1.600 bekeuringen uitgeschreven. Er werden 14.000 auto's gecontroleerd, alsmede reizigers in metro- en treinstations.

De politie hield 177 mensen aan, voor vergrijpen als illegaal wapenbezit, het overtreden van de Opiumwet, het niet betalen van motorrijtuigenbelasting, het beledigen van een politieagent en het rijden onder invloed van alcohol. In 46 gevallen reed een bestuurder ten onrechte rond met een grijs kenteken. Van de gecontroleerde auto's waren er elf gestolen. De politie fouilleerde 1.700 mensen, doorzocht 162 auto's en nam 'enkele vuurwapens' in beslag. Ook zette ze een narcoticahond in. De bekeuringen gingen vooral naar reizigers in het openbaar vervoer. Desondanks werd op en rond de metrostations op de actie positief gereageerd, aldus een woordvoerder van de politie. Het aantal zwartrijders was volgens hem minder dan voorgaande jaren: 'Op de derde dag van de controle waren er minder zwartrijders en hoefden we minder mensen op hun gedrag aan te spreken'. Bij de actie werkte de politie samen met het GVB, de NS, de marechaussee, de douane en de Dienst Motorrijtuigenbelasting.

Typisch Amsterdams

'Ik ben zelf van *buiten*, van het hoge Noorden om precies te zijn. Daar heerst toch een andere mentaliteit. In Amsterdam is alles uitgegroot. Als de Nederlandse mentaliteit *vrijheid*, *blijheid* en *tolerantie* is, dan tref je dat in Amsterdam tien keer sterker aan. De vele culturen zetten er met hun eigen inbreng allemaal hun stempel op. Er kon en kan veel meer, maar er worden, net als overal, steeds duidelijker grenzen om dat gedrag getrok-

foto: Koen van Rossum

ken. We gaan meer op de afgesproken regels toezien. Het misverstand dat in Amsterdam alles maar mag, leeft vooral bij mensen van buiten. De Amsterdammer heeft wel altijd een weerwoord. Als hij een bekeuring krijgt volgt er een discussie. Het is een spel. De burger dwingt de agent aan alles een luchtige draai te geven, dat heb ik altijd als heel prettig ervaren. De meeste mensen zijn toe aan die nieuwe duidelijkheid, ze vragen erom. Neem het preventief fouilleren. We dachten, dat de Amsterdammers dat niet zouden pikken en er protest zou komen. Maar ze blijken er achter te staan. Ze beseffen dat het om hun eigen veiligheid in gevaarlijke gebieden gaat. Tien jaar geleden had je dat niet hoeven proberen, maar nu is de tijd er rijp voor.'

Waarden en normen

'De politie is niet de enige, zelfs niet de belangrijkste instantie die de waarden en normen weer geaccepteerd kan krijgen. Veel belangrijker zijn de opvoeding, de school, de sport, overal waar mensen in een sociaal verband bij elkaar komen. Ik ben jeugdleider van het voetbalteam van mijn zoon. Ook daar gebeuren dingen en daar spreek ik die jongens op aan; ook daar ben ik opvoeder. Ik denk dat dat veel te lang niet consequent is gebeurd. Op scholen ging men vaak ook liever de confrontatie uit de weg, laat staan dat de ouders erbij werden betrokken. Als een van mijn drie kinderen op school problemen veroorzaakt, dan hoop ik dat ik de eerste ben die dat rechtstreeks verneemt. Dan kan ik er samen met de school iets aan doen. Dat zijn allemaal dingen die jarenlang zijn verwaterd en versloft.'

Geen 'no go areas'

'In Amsterdam zijn geen *no go areas* waar je bij politieoptreden de hele

buurt tegen je krijgt. Toen de Marokkaan Dris door een politiekogel was omgekomen, stond commissaris Van Riessen op straat in hemdsmouwen de opgewonden buurtbewoners te woord en dat werkte heel kalmerend.

Ook de buurtbijeenkomsten daarna waren geladen, maar de argumenten gingen over en weer en het is niet uit de hand gelopen. We zijn met alle groeperingen en buurten in de stad *on speaking terms*.

Daar hebben we heel wat in geïnvesteerd. Zo komen we als politie niet alleen voor voorlichting op scholen, maar ook als er iets aan de hand is, zoals een diefstal of een wapencontrole; dat wordt steeds normaler gevonden en geaccepteerd. Een politieagent op school betekent niet meer direct paniek, zoals vroeger.

In elke buurt van ongeveer 5.000 inwoners hebben we een zogenaamde buurtregisseur. Die vormt de spil voor veiligheid en leefbaarheid. Hij verbindt alle mensen en diensten die bij de oplossing van problemen een rol kunnen spelen en staat zo dicht mogelijk bij de mensen die er leven. In Gouda werken ze met Gouden Stadsregels, voor de hele stad dus, maar dat zou hier niet kunnen. Onze 200 buurtregisseurs maken buurtscaans, om de regels buurtspecifiek op te kunnen stellen.'

Ketenaanpak

'Voor notoire lastpakken proberen we nu de ketenaanpak. We hebben de hele keten rond een bepaald persoon, zoals justitie, maatschappelijk werk, CWI, jeugdzorg, psychiatrie en school, bij elkaar gebracht. Zo kan er, vooraf, een stappenplan worden gemaakt; niet alleen meer reactief, zoals vroeger, maar aan de voorkant van het probleem. Het is toch te gek dat als zo'n harde-kernjongen bij de politie terechtkomt, we dan nog moe-

Gouda kiest 10 gouden regels

In de zomer 2002 werd de inwoners van Gouda via een huis-aan-huisfolder gevraagd de tien voor hen belangrijkste stadsregels uit een lijst van 35 regels te kiezen. Deze regels waren het resultaat van een inventarisatie onder allerlei Goudse organisaties en instellingen. Het overzicht maakt duidelijk welke van de 35 conceptregels tot Gouden Regel zijn verheven en hoeveel steun elk van deze regels heeft gekregen. In totaal vulden ruim 3.800 Gouvenaars de enquête in.

Resultaat enquête: de tien meest genoemde stadsregels

1. Wat je stuk maakt moet je zelf betalen	74%
2. Gebruik geen geweld	63%
3. Ruim zelf je afval op	62%
4. Intimiderend rondhangen is asociaal	60%
5. Spreek Nederlands, dan begrijpen we elkaar	50%
6. Hardrijden is bloedlink, dus doe normaal	40%
7. Respecteer elkaar altijd	40%
8. Ouders voeden zelf hun kinderen op*	37%
9. Pest, plaag en discrimineer niet	36%
10. Agenten zijn er voor ons allemaal, respect graag	35%

Dit onderzoek moet de discussie over waarden en normen op gang brengen en houden. Met de vaststelling van de tien stadsregels voor Gouda is men er nog niet. Men weet daarmee nog niet hoe die regels ook daadwerkelijk tot de mores van de stad moeten gaan behoren. De regels moeten worden waargemaakt en nageleefd. Het is daarom belangrijk om de gehele Goudse bevolking bij de uitwerking en naleving van de regels te betrekken. Het gaat immers om kennen, herkennen en erkennen van de gekozen regels.

ten gaan bedenken wat we met zo'n gast aanmoeten. Als hij nu "met zijn water bij de dokter komt" ligt er een heel scenario voor hem klaar. Je weet dan bijvoorbeeld dat bepaalde trajecten of straffen in het verleden niet hebben geholpen. Zijn hele dossier wordt in een op maat gesneden aanpak meegenomen. Het doel is dan niet meer alleen straf, maar het stoppen van het verkeerde gedrag en het bieden van een perspectief. Het verbeteren van het lot van zo'n jongen is weliswaar geen politietaak, maar we hebben daar wel een opdracht in en het resultaat behoort wel degelijk tot onze core business: de samenleving veiliger maken.'

Voetbalvandalisme

'De Engelse aanpak van het voetbalvandalisme is een waar succesverhaal. Er gaan weer hele gezinnen gezellig naar het stadion, en dat is een feestelijk uitje. Het geheim zit daar ook in een soort ketenaanpak: de clubs bieden veel meer dan voetbal. Ze zitten ook in scholings- en werkgelegenheidsprojecten voor hun jonge supporters en voor de jongeren in de buurt. Ook in Nederland proberen de clubs een beetje in die richting te denken, maar hier is de binding met de aanhang toch veel minder sterk en zijn ze veel minder toegankelijk. Bekende spelers zouden wel veel kunnen bereiken; jongeren hebben een idool nodig, een voorbeeldfiguur om zich op te richten en een rolmodel om naar te leven.' ■

Piet van der Wal over Leeuwarder veiligheidsbeleid

'Is Hayo daar niet minister mee geworden?'

HANS VAN DER HEIJDE

Om leerlingen en leerkrachten met maatschappijleer in de Tweede Fase te laten kennismaken, maakte de SLO in 1998 een instructief maatschappijleerpakket, inclusief videoband. Voor de keuze van een inhoudelijk onderwerp knoopten de samenstellers natuurlijk aan bij hetgeen de gemoederen in Nederland toen zozeer bezighield dat er zelfs een nieuw begrip voor werd bedacht: 'zinloos geweld'. Ook in Leeuwarden werd men met deze vorm van geweld geconfronteerd.

Wie in 1998 'zinloos geweld' zei, zei Meindert Tjoelker. Nadat enkele jaren eerder in Amsterdam de student Joes Kloppenburg werd doodgeslagen en -geschopt, toen hij de belager van een zwerver tot stoppen wilde manen, kwam in 1997 in nachtelijk Leeuwarden Meindert Tjoelker om het leven. Tjoelker vierde met zijn vrienden zijn laatste vrijgezellenavond. In de oude binnenstad hadden ze een groepje aangeschoten jongens, dat een fiets vandaliseerde,

naar de smaak van de laatsten wat al te uitdagend tot de orde geroepen. Bij de daaropvolgende vechtpartij kwam Tjoelker tengevolge van een schop tegen zijn hoofd om het leven.

Apotheker

Enkele dagen later verzamelden duizenden mensen zich in de Leeuwarder binnenstad om hun verontwaardiging en bezorgdheid te uiten. Burgemeester Hayo Apotheker sprak de menigte toe. Zijn woorden en de

stille demonstratie trokken de aandacht van alle massamedia, die daar uitgebreid aandacht aan besteedden. Uit Apothekers woorden viel al op te maken dat het in Leeuwarden niet bij woorden zou blijven.

Samenwerkingsverbanden werden gesticht of nieuw leven ingeblazen om bestuurders, magistraten, ordehandhavers en vertegenwoordigers van belangengroepen vorm te laten geven aan een beleid dat voortaan het zinloze straatgeweld effectief zou moeten beteugelen. Daarover ging die videoband uit het maatschappijleerpakket. Als die band zou moeten uitgebreid met hetgeen er sindsdien is gebeurd, wat zou dat dan hebben opgeleverd?

Minister

Meindert Tjoelker stierf zeven jaar geleden. Is men er sindsdien inderdaad in geslaagd het zinloze geweld drastisch terug te dringen?

Maatschappij & Politiek vroeg het Piet van der Wal, voorzitter van de PAL/-GroenLinks-fractie in de Leeuwarder Gemeenteraad. Van der Wal (Leeuwarden, 1946) zat van 1972 tot 1987 in de raad namens Axies, later PAL (Progressieve Actie Leeuwarden), een lokale, 'doe-gerichte', linkse, anti-establishment partij met veel aanhang onder jongeren. Sedert 2002 vertegenwoordigt hij PAL/GroenLinks in de gemeenteraad.

Hoe wordt een Apotheker minister?

Als ik Van der Wal telefonisch uitleg waar dit interview vooral over moet gaan is zijn eerste reactie: 'Tjoelker? Zero tolerance? Daar is Hayo Apotheker nog minister mee geworden!' Later vraag ik hem dat nog eens toe te lichten. 'Dat heeft niet veel toelichting nodig, lijkt me. Die demonstratie

in het stadscentrum en Apothekers toespraak - een goeie toespraak, hoor - werden in alle journaals breed uitgemeten en keer op keer herhaald en dan weet je al dat zijn naam op dat moment door D66-partijgenoten in Den Haag wordt genoteerd. Het verbaasde mij niks dat hij niet veel later voor een ministerspost werd gevraagd.'

Zeven beleidsjaren later

Het voornaamste dat over het ministerschap van Apotheker valt te zeggen is dat het kort was. Hoe verhoudt zich dat tot het veiligheidsbeleid in

Leeuwarden, dat na de dood van

Meindert Tjoelker is ontworpen en vormgegeven?

'Zoals voor bijna al het lokale beleid geldt, bleek ook het succes van dat zogenaamde "integrale veiligheidsbeleid" sterk persoonsafhankelijk. Het idee om de bestaande samenwerking van burgemeester, justitie en politie met vertegenwoordigers van belangengroepen - met name de horeca - uit te breiden, was natuurlijk even goed als voor de

hand liggend. Nu is het met de Tjoelker-tragedie vers in het geheugen geen probleem om een dergelijke groep bijeen te brengen en aan het werk te zetten. Om deze op de lange termijn zinvol en effectief aan het werk te houden is echter wat anders. Dat staat of valt met de inzet en inspiratie van een coördinerende dwer en trekker. De eerste twee, drie jaar ging het goed, vooral dankzij

Burgemeester Hajo Apotheker van Leeuwarden legt bloemen bij de boom waar Meindert Tjoelker is doodgeslagen - 1997 (Foto: Peter Wouda/persbureau Noordoost).

zo'n uitstekende coördinator als Apotheker. Maar zijn succes vergrootte echter zijn carrièrekansen en na twee, drie jaar vertrok hij. Na hem en nadat het drama van Meindert Tjoelker uit het kortetermijngeheugen verdween, is de beleidsdrift sterk afgenomen. Leeuwarden zal qua veiligheid, noch qua veiligheidsbeleid nauwelijks nog van andere steden afwijken, denk ik. Overigens wees zo'n titel *Integraal veiligheidsbeleid* er al op dat men niet veel benul had van wat te doen. Alsof je ook een non-integraal, een onsamenvattend veiligheidsbeleid dus, zou kunnen willen voeren...'.

Discussie

'Wat me wel van de plannen aanstond, was het idee om over allerlei voorstellen in het kader van veiligheidsbeleid openbare forumdiscussies te organiseren. Je zou denken dat daar de waan van de dag regeert, maar juist de aanwezigheid van mensen van allerlei slag kan ervoor zorgen dat principes en realiteitszin weer de overhand krijgen. Ik deed mee aan zo'n discussie over het voorstel overal in de binnenstad bewakingscamera's te plaatsen, een voorstel dat vooral van rechts steun ontving. Sommige mensen hadden daar principiële bezwaren tegen, net als ik trouwens. Aan de hand van resultaten van videobewaking in Engeland - waar die dankzij Thatcher en Major ruime toepassing heeft gevonden - hadden anderen dat echt onderzocht, en ook zij kwamen met praktische bezwaren. Aanvankelijk was een belangrijk effect de spreiding van criminaliteit en vandalisme naar de wijken buiten het uitgaanscentrum, waar geen camera's hingen. Daarmee werd het probleem alleen maar onbeheersbaarder. Later bleek de invloed op de veiligheid in het bewaakte gebied steeds kleiner.

Positieve effecten binnen het bewaakte gebied vallen alleen te verwachten indien de politie ook werkelijk op elk waarneembaar incident reageert. Maar in de praktijk blijkt zelfs doorlopende bemensing van de monitoren een te kostbare aangelegenheid, laat staan dat het *stand by* houden en het bij elk incident laten uitrukken van een politieteam is vol te houden. Dat kwam allemaal uit de discussie, waarna de discussieleider van toen, burgemeester Loeki [van Maaren-van Balen, red.] zich in haar rol vergiste en ter plekke het voorstel als afgewezen afhamerde.'

Piet van der Wal

Onveilig?

'Ik heb de neiging met enige scepsis naar die hele veiligheidsdiscussie te kijken. Toen ik jong was, oefende Parijs een enorme aantrekkingskracht uit. Existentialisme, jazz, film: Parijs, daar gebeurde het. Je kon er zo naar toe liften en veel geld had je er ook niet nodig, want je kon toch, net als de *clochards*, onder de bruggen slapen? Dat werd enorm gero-mantiseerd. Nu slapen ook hier zwervers onder bruggen en in portieken, maar beschouwen diezelfde romantici van toen dat als een ernstige bedreiging van hun veiligheid. Hiermee wil ik niet zeggen dat er geen veiligheidsprobleem bestaat, maar wel dat daar een hoop subjectieve kanten aan zitten.'

Jongeren

'Altijd als de waarden- en normendiscussie weer oplaait wordt er geklaagd over *de jeugd*. Die zou niet genoeg fatsoen hebben geleerd en losgeslagen raken - dat soort borreltafelpraat. In feite moet je verbaasd zijn dat de problemen van kleine criminaliteit, straatgeweld en vandalisme door jongeren niet veel groter zijn geworden dan ze nu zijn.

In 1980 telde Leeuwarden vijf grote jongerencentra. Dit waren centra die voor plekken zorgden waar jongeren zich niet alleen konden ontspannen, maar die ook een broedplaats voor ideeën en activiteiten op allerlei vlak vormden: muziek en andere kunstuitingen, politieke participatie, acties, cursussen, noem maar op. Deze plekken waren niet zonder toezicht of leiding, maar de jongeren mochten en konden ze toch als hun eigen plek beschouwen. Ze konden ze zelf inrichten, zelf bardiensten draaien en schoonmaken, noem maar op. Dat soort plekken is er niet meer. Ze zijn in de jaren tachtig allemaal wegbezuinigd, door dezelfde mensen die altijd vooraan staan als er over norm- verval wordt geklaagd. Nu zijn jongeren op de horeca - die het alleen om hun geld is te doen - of op de straat aangewezen. Jongeren moeten hun energie en hun creativiteit kwijt en als ze daar geen andere plek dan de straat voor hebben, dan gebeuren er dingen die buiten de normen van de goegemeente vallen. Geef ze een goeie plek met wat steun en toezicht. Dan laat je ze een deel van die energie en creativiteit in persoonlijke ontwikkeling omzetten, en soms zelfs in dingen waar de samenleving direct al wat aan heeft.' ■

Jantje zag eens pruimen hangen

HARRY VAN DEN BOUWHUIZEN

De discussie over waarden en normen is in feite een discussie over menselijk gedrag. Welke gedragingen vinden we in welke situatie gewenst en welke ongewenst? Welk gedrag moet worden aangeleerd of juist afgeleerd? Maar als de discussie eigenlijk over gedrag gaat, waarom wordt deze dan in termen van waarden en normen gevoerd? En als het over het aan- of afleren van gedrag gaat, waarom ontbreekt in de discussie dan vrijwel steeds de vraag hoe mensen leren?

De Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) wijst in zijn rapport *Waarden, normen en de last van het gedrag* de invoering van een apart vak 'waarden en normen' op scholen af; er moet, zegt het rapport, een 'moreel klimaat' ontstaan door aandacht voor waarden en normen in alle schoolvakken. Aan het onderwijs wordt in het rapport dan ook een bijzondere rol toegekend bij het aanleren van gedragsregels en het overdragen van de belangrijke waarden van rechtsstaat, democratie en burgerschap. Maar het probleem *hoe* mensen gedrag aan te leren en welke rol waarden en normen daarbij spelen, komt niet aan de orde. De verklaring lijkt te zijn dat ervan wordt uitgegaan dat hier helemaal geen probleem ligt. Is dat terecht?

Vocabulaire van motieven

Op één van de talloze internetpagina's die inmiddels aan het waarden- en normendebat zijn gewijd, treft men het voorbeeld aan van een woedende automobilist wiens autoradio is gestolen ('Wat voert de politie in dit land eigenlijk uit') en die vervolgens met 140 kilometer per uur over de snelweg scheurt omdat hij de limiet van 120 kilometer per uur een onterechte beperking van zijn vrijheid acht. 'En helaas', verzucht de bedenker van dit voorbeeld, 'is het

niet een diepere waarde, zoals eerbied voor de wet, maar eerder de flitspaal die de meesten van ons ervan weerhoudt de snelheidsnorm te overtreden'.¹ De gedachte achter die verzuchting is dat indien diepere waarden het gedrag van de automobilist zouden motiveren, flitspalen niet nodig zouden zijn. Het klassieke voorbeeld uit onze vaderlandse letterkunde is hier Hiëronymus van Alphens Jantje, die, wandelend in een pruimengaaarde, zonder bewakingscamera's of beveiligingspersoneel, uit eerbied voor een hogere waarde de verleiding tot plukken weerstaat:

*Hier is, zei hij, noch mijn vader,
noch de tuinman die het ziet:
Aan een boom zo volgeladen,
mist men vijf, zes pruimen niet.
Maar ik wil gehoorzaam wezen,
en niet plukken: ik loop heen.
Zou ik, om een hand vol pruimen,
ongehoorzaam wezen? Neen!*

Het is al weer veertig jaar geleden dat de psycholoog J. Linschoten in zijn nog steeds boeiende *Idolen van de psycholoog* opmerkte dat Van Alphens Jantje 'onder de curiosa van het psychologisch prentenkabinet' thuishoort.² Hij knoopte aan die constatering de intrigerende stelling vast dat de redenen die men voor zijn gedrag opgeeft geen beschrijving van de oorzaken van zijn gedrag geeft, maar motieven met behulp waarvan men achteraf zijn gedrag aan zichzelf en anderen uitlegt.³ In diezelfde jaren werd, vanuit een iets andere invalshoek, door de socioloog C. Wright Mills een overeenkomstige stelling geponeerd. Tijdens het proces waarin men zich tot een acceptabel lid van zijn samenleving ontwikkelt, zo betoogde hij, leert men een 'vocabulaire van motieven' aan en leert men ook hoe deze te gebruiken. Een belangrijk deel van de opvoeding be-

staat, Mills samenvattend, uit het leren welke motieven voor welke gedragingen men in welke situatie achteraf behoort aan te voeren.⁴ Toegepast op het waarden- en normendebat, komen de stellingen van Linschoten en Mills er op neer dat de gedragsmotiverende functie van waarden en normen niet - zoals gewoonlijk wordt aangenomen - naar aan het gedragten grondslag liggende motieven verwijst, maar naar motieven waarmee men zijn gedrag achteraf voor zichzelf en anderen 'reconstrueert'. Als Linschoten en Mills gelijk hebben zijn pogingen om gedrag te veranderen door zich op waarden en normen te concentreren net zoiets als pogingen om fraude te voorkomen door achteraf de boekhouding kloppend te maken. Iedere docent weet dat leerlingen een grote creativiteit aan de dag leggen wanneer het er om gaat hun gedrag achteraf te rechtvaardigen... en iedere leerling weet dat voor docenten hetzelfde geldt.

Het alledaagse leven

Maar hebben Mills en Linschoten gelijk? Vanaf het midden van de jaren zeventig werden talloze onderzoeksresultaten gepubliceerd die er op wijzen dat dit inderdaad het geval is.⁵ Op basis van deze gegevens concludeerde één van de onderzoekers zelfs dat het verzinnen van verklaringen achteraf, waarin men zijn gedrag voor zichzelf en anderen sociaal acceptabel maakt, een primaire taak van het bewustzijn is.⁶ Hoe dit laatste ook zij, inmiddels is voldoende duidelijk geworden dat de rol die men in het Westen bij het ontstaan van gedrag aan het bewustzijn toekent schromelijk overtrokken is. Leerprocessen die via het bewustzijn lopen zijn traag en veel minder effectief dan onbewuste leerprocessen door middel waarvan gedrag van anderen wordt overgenomen. Hoe

groot de waarschuwingsteksten op sigarettenpakjes ook worden gemaakt, de onbewuste invloed van rokende of juist niet rokende voorbeelden is vele malen effectiever. Daarmee is niet gezegd dat al het aanleren van gedrag onbewust verloopt, maar wel dat het bewust aanleren van gedrag effectiever is naarmate het beter bij onbewust aangeleerd gedrag aansluit. Nadoen en meedoen zijn bij de totstandkoming van gedrag belangrijker dan expliciete instructie. Het alledaagse leven is voor het aan- of afleren van gedragingen een veel belangrijker leeromgeving dan de les waarin over waarden en normen wordt gediscussieerd. Wat leraren op school doen heeft meer invloed dan hun expliciete instructie.

De les van Pascal

Gedrag dat we eenmaal hebben aangeleerd, leren wij niet zo maar ineens weer af; hoeveel waarden en normen ons ook worden voorgehouden. Eenmaal aangeleerd gedrag heeft de tendens routine te worden en van ons gedragsrepertoire deel te gaan uitmaken. Daarmee krijgt het een bepaalde vanzelfsprekendheid die eigenlijk geen motivering behoeft⁷, maar die, zoals eerder werd vastgesteld, desgevraagd wel achteraf kan worden gemotiveerd. De zeventiende-eeuwse wiskundige, filosoof en godzoeker Blaise Pascal toonde een - zeker voor zijn tijd - verrassend inzicht in deze mechanismen toen hij in zijn *Pensées* (1660) twijfelaars aan het christelijk geloof de raad gaf op te houden zichzelf met scherpzinnige argumentaties te kwellen en in plaats daarvan routines aan te kweken, zoals naar de mis gaan en bidden, zodat die later de basis van christelijke overtuigingen konden vormen.⁸ Helaas is Pascals inzicht niet doorgedrongen in de westerse pedagogiek,

die vooral stoelt op het Verlichtingsideaal van het autonome individu dat - als het maar even kan - via argumentatie en inzicht tot het juiste gedrag moet en kan komen. Pas de laatste jaren lijkt duidelijk te worden dat dit Verlichtingsideaal te mooi is om waar te zijn en dat de werkelijkheid van het menselijk leren te waar is om mooi te zijn.

Onwettig en onprettig

Ongewenst gedrag, zegt het rapport van de WRR, kan in *onwettig* en *onprettig* gedrag worden onderscheiden. Onwettig gedrag moet, kortgezegd, consequent worden bestreden en consequent worden bestraft.

Daarvoor is er de overheid die, zoals dat zo fraai heet, binnen onze samenleving het geweldsmonopolie bezit, dat daar waar nodig dan ook door haar moet worden gebruikt. 'De laatste grond waarop de rechtsorde steunt', schrijft Ger Groot terecht, 'is haar vermogen zichzelf bij de burger af te dwingen, en de dreiging daarmee houdt ons allen op het rechte pad. Om de macht van de staat in stand te houden moet met enige regelmaat geweld in de vorm van straf worden uitgeoefend.'⁹

Onprettig gedrag ligt lastiger. Soms moet dat maar worden geaccepteerd in een samenleving waarin zoveel mensen met zoveel verschillende achtergronden en routines zich binnen een zo kleine ruimte hebben samengepakt. Niet te snel mekkeren lijkt hier een wijze strategie; 'met z'n allen een gezellige stad maken' (zoals een Rotterdams gemeenteraads-lid mij enige tijd geleden als zijn droombeeld voorhiel) is in moderne grootstedelijke samenlevingen noch mogelijk, noch wenselijk. In apert storende gevallen moet men onprettig gedrag proberen te veranderen. De minst effectieve manier daartoe

verloopt via de organisatie van een waarden- en normendebat. Effectievere manieren zullen pas worden gevonden als men zich zonder ideologische vooringenomenheid afvraagt op welke wijzen mensen ei-

foto: Koen van Rossum

genlijk in elkaar zitten. Blaise Pascal lijkt hier een aanmerkelijk betere gids dan Hiëronymus van Alphen. ■

Noten

1. Zie de internetpagina: www.zoektocht.net/bladen/artikel132.html.
2. J. Linschoten, *Idolen van de psycholoog*, Bijleveld, Utrecht, 1964, p.193.
3. Ibidem, pp.194-195.
4. C.Wright Mills, 'Situating Actions and Vocabularies of Motive', in: *Power, Politics and People. The Collected essays of C. Wright Mills*, Oxford University Press, 1963, pp.439-452.
5. Een ruim overzicht geeft Tor Nørretranders, *Het bewustzijn als bedrieger. Een mythe ontrafeld*, De Arbeiderspers, Amsterdam/Antwerpen, 2000.
6. Aldus Joseph Ledoux, zie: Nørretranders, 2000, p.309.
7. Zie: Barry Barnes, *The Nature of Power*, University of Illinois Press, 1988.
8. Blaise Pascal, *Pensées*, 1660, p.233.
9. Ger Groot, 'De nachtzijde van Nederland', in: *Filosofie Magazine*, jrg.12, nr.5, juni 2003, p.28.

Ahold als voorbeeld

WOLTER BLANKERT

Ahold is een koninklijk bedrijf en genoot een groot vertrouwen.

De val van Ahold richtte nog eens de aandacht op de normvervaging in het algemeen binnen veel grote bedrijven in Nederland.

In Nederland manifesteert Ahold zich vooral via Albert Heijn. Voor veel nieuwe producten was Albert Heijn in Nederland de trendsetter en dat maakte de keten populair. Eigenlijk is dat vreemd, want dit grootbedrijf had zich erin gespecialiseerd de buurtkruidenier uit de markt te drukken. Duizenden nijvere middenstanders verloren hun zaak door faillissement of door tijdig te stoppen als gevolg van de Zaanse marketingtechnieken. Dat gold als eerlijke concurrentie en de laatste Heijn die Ahold leidde, lag er niet wakker van: 'zoals de trein de trekschuit heeft vervangen, zo neemt de supermarkt de plaats van het kruidenierswinkeltje in'. Eerlijkheid was het handelsmerk van Albert Heijn. Het bedrijf behoorde tot de eerste in de branche die de herkomst van de producten aangaf en die een assortiment van verantwoorde voeding in de schappen legde. Dat vertrouwen legde de grootgrutter geen windeieren. De winkels zorgden voor een constante geldstroom naar Zaandam, waardoor Albert Heijn tot de interna-

tionale supermarktketen Ahold uitgroeide, met vooral belangen in de Verenigde Staten. Dat vertrouwen zorgde er ook voor dat nieuwe aandelen gretig aftrek vonden, waardoor het bedrijf extra snel kon groeien. Aanvankelijk waren het vooral Nederlandse beleggers die daarvoor zorgden. Zo werd het nog meer *onze Albert*. Weinig aandelen vertoonden een zo constante groei als dat van Ahold. 'U heeft ons rijk gemaakt', zo lieten dankbare beleggers weten.

Teloorgang

De trouwe belegger zag in 2003 die winst volledig verdampen door mismanagement van de Ahold-directie, die lange tijd de meest bewierookte van Nederland was. In 1993 trad Cees van der Hoeven aan als president-directeur. Zijn succes bleek tevens de oorzaak van zijn teloorgang. Hij beloofde een snelle groei van omzet en winst en maakte dat volledig waar. Hij graaide niet in de kas en verrijkte zichzelf niet, afgezien van zijn steeds riantere salariering en optieregeling,

waarmee Ahold in Nederland voorop liep. Door de optieregelingen kregen bestuurders van een bedrijf een direct belang in het 'omhoog praten' van de aandelenkoers en de zaak fraaier voor te stellen dan die was. Dat was een kolfje naar de hand van Van der Hoeven, van nature al een aartsoptimist die zelf in zijn verhalen over voortdurende groei geloofde. Zo paste hij perfect in de jaren negentig van de vorige eeuw, een decennium waarin zelfs betrouwbare pensioenfondsen in een blijvende koersstijging leken te geloven. Toen daar in 2000 abrupt een einde aan kwam, raakte een op groei gebaseerd bedrijf als Ahold automatisch in de problemen. Het optimisme van de president-directeur had vele veiligheidsbuffers verwijderd, waardoor het bedrijf diep in de schulden was geraakt.

Afbraak van normen

Ernstiger was dat dit blinde optimisme tot een afbraak van waarden en normen binnen het bedrijf had geleid. De charme van de directeur van de grootste dochter in de Verenigde Staten, de vriend van een vriend van Van der Hoeven, legde in 'Zaandam' meer gewicht in de schaal dan de vaststelling van een controleur van Ahold dat er van de boekhouding daar niets klopte. Wie het verhaal over Ahold leest, krijgt de indruk dat, heel anders dan in televisieseries, de *captains of industry* te goed van vertrouwen zijn en elkaar op hun woord geloven. Van der Hoeven deed dat in elk geval bij zijn golfvrienden. In werkelijkheid had hij voor vele miljarden een kat in de zak gekocht. Daardoor had hij er alle belang bij om de waarheid niet onder ogen te zien; dit bericht zou de aandelenkoers, de prijs van zijn opties en zijn aanzien volledig onderuithalen. Wanneer het om beursgenoteerde bedrijven gaat, levert geknoei met de

boekhouding in de Verenigde Staten een hogere straf op dan in Nederland. De openbaarmaking van het ware karakter van de grootste Amerikaanse dochter was daarom catastrofaal voor Ahold.

De tweede blamerende ontdekking betrof de centrale directie in Zaandam zelf. Die bleek de accountant enkele malen te hebben bedonderd door buitenlandse deelnemingen groter voor te stellen dan ze waren. In de Verenigde Staten staat alleen daarop al een gevangenisstraf van tien jaar. Daarbij speelde valsheid in geschrifte, dat zelfs in Nederland zes jaar kan opleveren. Op zich is het best begrijpelijk dat de financieel directeur en Van der Hoeven dit niet als serieuze vergrijpen zagen en van bewuste misleiding was misschien niet eens sprake. Ontluisterend blijft dat deze juridische zaken bij een multinational van het formaat als Ahold - een tijdje de derde supermarktketen in de wereld - zo knullig waren geregeld. Dergelijke dubieuze zaken maken een beursgenoteerd bedrijf kwetsbaar en het was dan ook geen wonder dat de koers in elkaar klapte en Ahold onder curatele van de banken kwam. De aanstelling van een nieuwe voorzitter van de Raad van Bestuur, Anders Moberg, leidde tot een nieuw schandaal, nu vanwege het *marktconforme* karakter van zijn beloning - naar later bleek het tienvoudige van hetgeen de succesvolle directeur van (het grotere) Air France toucheert. Verval van normen en waarden bracht Ahold aan de afgrond. Of het bedrijf alsnog daarin stort, hangt vooral af van de Amerikaanse autoriteiten.

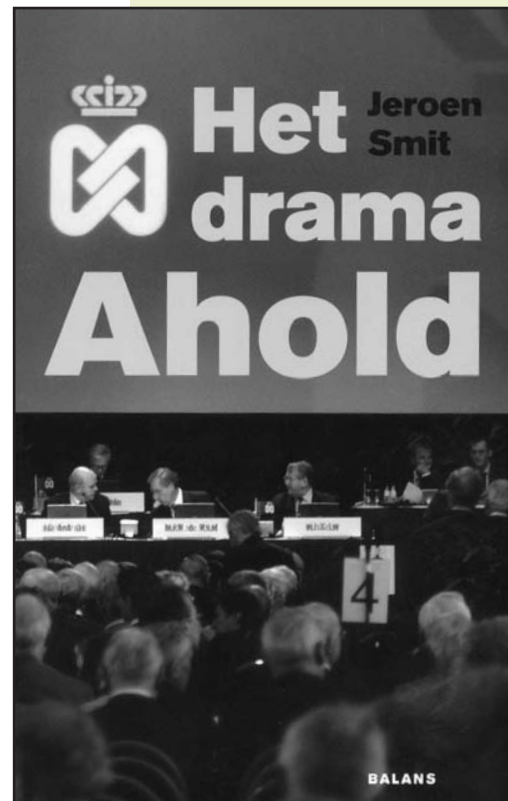
Zelfverrijkende regenten

Het kabaal over de beloning van Ahold-topman Moberg plaatste het verval van normbesef in het Nederlandse bedrijfsleven in het algemeen in de schijnwerpers. De *markt-*

conforme beloning blijkt voor de regentenklasse die het Nederlandse bedrijfsleven bestiert immers de standdaarstvoes om zichzelf te verrijken. Waarom regentenklasse?

Het gaat niet om ondernemers, maar om bestuurders. Zij lopen geen risico bij een teloorgang van het bedrijf. Zoals voorheen de regenten, worden zij door coöptatie gekozen. De Raad van Commissarissen, die zelf zijn nieuwe leden aanwijst, benoemt de Raad van Bestuur, de directie. Veel leden van de Raad van Bestuur zitten in de Raad van Commissarissen van andere bedrijven. Hoewel zij geen bedrijfsrisico lopen, worden zij beloond alsof dat wel het geval is.

Hier geen ministersalaris als basis, ook niet het dubbele, maar in veel gevallen het tienvoudige of meer. Daarnaast is veelal een optieregeling van kracht, waardoor het een persoonlijk belang wordt om de koers omhoog te stuwten. Deze nieuwe regenten geven hun echtgenoten en neefjes geen goed betaalde schertsfuncties in het bedrijf, maar dat is ook niet nodig. Als ze het een paar jaar volhouden, zijn hun salaris en andere revenuen immers toereikend om hun kinderen en kindskinderen van elke arbeidsplicht vrij te stellen. Bestuurders maken hun eigen salaris marktconform, waarbij zij zich steeds aan de Verenigde Staten spiegelen. Een slecht voorbeeld, omdat bestuurders daar serieuze risico's lopen. Het (lage) salaris van de directeur van Air France toont de selectiviteit van de voorbeelden aan. Deze 'exhibitionistische zelfverrijking' (een uitdrukking van Wim Kok, die er nu, al of niet van harte, volop aan

meewerkt) lijdt niet onder de terugval van bedrijven of van de economische malaise. Integendeel, de mannetjesputters die ontspoorde bedrijven weer op de rails moeten zetten, bedingen een extra hoge prijs, zoals dat bij KPN en Ahold het geval was. Dat zou bijna iedereen in hun plaats doen, persoonlijk valt hen hier niets te verwijten. Het verwijt treft de Raad van Commissarissen die uit puur eigenbelang deze eisen inwilligen, of dergelijke beloningen presenteren. Veel commissarissen zitten immers elders in een Raad van Bestuur. Een hogere beloning voor de bestuurders opent bovendien de weg naar een betere bezoldiging van de commissarissen; zo speelt men elkaar de bal toe. Het netwerk van een paar honderd commissarissen dat de grote bedrijven van Nederland bestiert, werkt zo mee aan een beloningsstelsel dat voor Europese begrippen absurde proporties heeft aangenomen, met het eigenbelang als voornaamste drijfveer en tot schade van de cohesie binnen de bedrijven en de sociale samenhang in het algemeen. Deze zelfverrijkende regentenklasse stelt aldus het eigenbelang boven het belang dat men moet dienen; een schoolvoorbeeld van normverval. De grote koerswinsten van nog geen tien jaar geleden hebben dit *perpetuum mobile* van normverval in gang gezet, maar de 'sobere' jaren die erop volgden hebben geenszins tot de noodzakelijke schoonmaak geleid, althans lang niet bij alle bedrijven. ■

De informatie over Ahold is ontleend aan: Jeroen Smit, *Het drama Ahold*, uitgeverij Balans, 2004, ISBN 9050187323, 330 bladzijden

Irritatie drempel

Recht gaat voor plicht, macht gaat voor recht.

In dit zinnetje koppel je het laagste met het hoogste niveau waarop de cultuuromslag van deze eeuwende zich voltrekt: het gedrag van individuen en dat van staten.

Burgers eisen hun rechten op bij de staat, maar vooral ook bij hun irritante buren, zonder zich om de eisen die het burgerschap aan hun frustratietolerantie stelt te bekommeren. In de rij bij de bakker, in de file staan, stoppen voor rood, inwonen tot je aan de beurt bent voor een huurwoning, wie heeft daar nog geduld voor? Loop je op straat per ongeluk tegen iemand aan, een schuimbekkend 'mot je wat!' is je deel. Zonder pardon.

Echtelieden gaan uit elkaar zodra het huwelijk een beroep gaat doen op hun vermogen elkaars eigenaardigheden te accepteren. Scheiden als weg van de minste weerstand.

We ergeren ons blauw aan de morsige Bulgaren die dagelijks in het centrum van Amsterdam met accordeons en grijpgrage vingers uit volle bussen naar buiten stromen. Cameratoezicht willen we, en onmiddellijke uitzetting.

Vonden we asielzoekers zonder geldige papieren een paar jaar geleden nog zielig, nu het er zoveel zijn, zien we ze liever als oplichters. Ook hier is de irritatiegrens bereikt. Het is bijna overal in de wereld slechter gesteld dan hier. Hoeveel miljoenen willen we er hier hebben? Sluiten die centra, ze zoeken het maar ergens anders.

We zijn het conflict Israël-Palestijnen na een halve eeuw zo godsgrofwelijk zat, dat we nog nauwelijks protesteren als Sharon zonder plichtpleging de zelfmoordmachine van de Hamas letterlijk onthoofdt. Dat Bush Amerika's problemen zonder de Verenigde Naties aanpakt, daar gaan we steeds meer de zin van inzien. Om een schurk als Saddam te verwijderen kun je moeilijk toestemming vragen aan een club die in meerderheid bestaat uit mislukte en schurkenstaten.

Moeten we bang zijn dat dit kranige, door irritatie gevoede gedrag de eenentwintigste-eeuwse mens zal gaan typeren? Alsof de voorbije idealistische, progressieve maakbaarheidseeuw zoveel fraais en vredelievends heeft opgeleverd. Integendeel, ondanks alle mooie praatjes en 'politieke correctheid' was het de bloedigste ons bekend.

Grom

Aanpak van agressie op scholen

Stomp-training voor de leraar

HAROLD DROST

Agressie en geweld in de school, onder andere tegen leerkrachten, zijn toegenomen. Daarom moeten leerkrachten voorbereid zijn op situaties waarin de kans op agressie en geweld groot is en moeten zij weten hoe dan te handelen. Helaas leren ze daarover nog steeds weinig tot niks op de pedagogische academie of de lerarenopleidingen.

'Een 4 1/2, ik kon er niet meer van maken'. Na de les komt de jongeman bij haar staan en zegt zacht, zodat de anderen het niet verstaan, op gemaakt dreigende toon en met een grijns op zijn gezicht: 'Zal ik je eens even aanranden, juffrouw?!' Ze neemt hem niet serieus en antwoordt in een reflex: 'Dat zou ik maar niet proberen!' Vervolgens negeert ze hem. Ze is wel wat gewend in dit soort jongensklassen.

Maar als ze 's avonds in bed ligt en ze beseft wat er eigenlijk is gebeurd, breekt het zweet haar uit. De leerling in kwestie straalt in haar lessen vaak minachting voor haar uit en nu doet zich dit incident voor. Ze vraagt de volgende dag aan haar mannelijke collega's of zij ook last van hem hebben. Haar collega's ontkennen dit, maar stellen wel dat deze leerling snel is aangebrand en bij kritiek of te-

leurstellingen gauw agressief reageert. 'Kort lontje' heet dat tegenwoordig. Angstig vraagt ze zich af wat er gisteren had kunnen gebeuren toen ze langs het park naar huis fietste: heeft ze iets verkeerd gedaan en had ze grenzen moeten stellen?

Wat is er veranderd?

Leerkrachten en management worstelen met de problematiek van waarden en normen, met het opstellen en, meer nog, het handhaven van regels, met intimidatie, bedreiging en agressie. Anders dan enkele decennia geleden hebben scholen te maken met een leerlingenpopulatie uit milieus waarbinnen een grote diversiteit aan opvoedingsstijlen voorkomt. Het gevolg hiervan zijn de sterk uiteenlopende attitudes van leerlingen en ouders ten aanzien van schoolregels en de sancties ter hand-

'Stomptraining in de Oudheid'.

having hiervan. Voeg daarbij de afgenomen status van onderwijs, school en leerkracht - waardoor die door de meeste ouders en dus ook leerlingen niet meer zonder meer als autoriteit worden gezien - en het is duidelijk dat normstelling en -handhaving op meer problemen kunnen rekenen dan in het verleden.

Weggepest

De twintigjarige Reinalda besluit zich voor een beroepsopleiding Marketing & Communicatie in te schrijven. Daarvoor moet ze naar een andere stad verhuizen en, omdat ze zelfstandig wil worden, gaat ze op kamers wonen. Haar ouders moedigen haar aan in haar vervolgstap om volwassen te worden. Hoewel ze echt probeert contact met haar medeleerlingen te krijgen, lukt het Reinalda niet aansluiting bij hen te krijgen. Ze blijven allemaal uit de stad te komen en elkaar en elkaars families te kennen. Ze zien Reinalda als een vreemde, waarmee ze niets te maken willen hebben. Al gauw raakt ze geïsoleerd en wat eerst plagerij was, wordt later pesten. Na twee maanden loopt ze bij haar mentor binnen. Verdrietig legt ze hem de situatie uit, maar de mentor vindt het onderwerp moeilijk. Hij kan zich niet goed in haar situatie inleven en hoopt dat zij het wat overdrijft en zijn advies luidt dan ook: 'Slaap er nog eens een weekendje over, maandag gaat het vast beter'. Maar na dat weekend verandert er niets. De decaan heeft meer aandacht voor het snikkende kind: 'Wat zegt de afdelingsdirecteur? Wil hij er zich niet mee bemoeien, laat hij het aan de mentor over?'

De decaan slaagt er vervolgens niet in het team tot enige actie te bewegen. 'Die Reinalda past niet bij de andere leerlingen: komt ze niet van boven de rivieren?', 'Wordt ze gepest? Dan stuur je haar toch naar een as-

sertiviteitscursus?', zijn de reacties van het team. De mentor zet de klas onder druk door te dreigen: 'Mij is ter ore gekomen dat sommige figuren in deze klas worden gepest, mocht ik hiervan opnieuw iets te horen krijgen dan zwaait er wat voor de pesters.

Wie de schoen past, trekke hem aan!' Gedurende korte tijd neemt het pesten af. Al na drie maanden verlaat Reinalda gedesillusioneerd de school. Had deze school geen pestprotocol? Of waren de docenten niet instaat daar uitvoering aan te geven? Regeerden onverschilligheid en onkunde?

Training

Schoolleiders en leerkrachten moeten met agressieve vormen van normoverschrijdend gedrag leren omgaan, zoveel is wel duidelijk. Training op dit terrein moet van lerarenopleidingen en het bij- en naschoolingsaanbod deel gaan uitmaken. In het bedrijfsleven zijn al trainers/adviseurs actief; gegeven de toegenomen belangstelling voor dit onderwerp na de recente geweldsincidenten zullen veel onderwijsadviesbureaus een dergelijk aanbod snel in hun prospectus opnemen.

Een blik op het aanbod van de stichting STO(M)P leerde dat het centrale uitgangspunt van elke training is dat agressie en geweldssituaties als uit-

komsten van communicatieprocessen moeten worden geïnterpreteerd. Wie dat beseft moet ook beseffen dat een ieder voor het effect van zijn eigen bijdrage aan communicatie verantwoordelijkheid draagt.

Soorten trainingen

Op basis van dat inzicht zijn trainingen ontworpen die leerkrachten kunnen leren adequaat te reageren in situaties die door uitingen van agressie worden gekenmerkt. Een overzicht:

Docent als conflictbemiddelaar
(Foto: Mieke Schlaman).

- Pesten, protocol is aanwezig en nu...

Het gaat hier om de vertaling van het pestprotocol van scholen naar de dagelijkse praktijk. De meeste pestprotocollen gaan uit van een vijfsporenbeleid: aandacht voor de gepeste, de pester, de ouders, de groep en de or-

ganisatie. De training is gericht op het signaleren van het pesten, het aanpakken ervan en het beschikken over de vaardigheid tot effectieve communicatie.

- *Gezamenlijk afspreken en hanteren van gedragsregels.*

De werkwijze hier is het afnemen van een enquête bij leerlingen en docenten, presentatie van de resultaten en het formuleren van vervolgstappen. Die kunnen zijn: samen concrete afspraken maken over regels, het scheppen van een aanspreekcultuur, het coachen van elkaar als collega's, enzovoorts.

- *Confrontatiemethode en patroondoorbrekende gesprekken.*

Hierbij gaat het om het adequaat leren omgaan in en met confronterende situaties.

- *Agressie begrenzen.*

Deelnemers leren omgaan met grensoverschrijdende, bedreigende en agressieve situaties. Elementen zijn: theorie over achtergronden van grensoverschrijdend gedrag, deëscalerende technieken, communicatie, houding, omgaan met emoties, confronteren en anderen begrenzen.

- *Persoonlijke sterkte in het omgaan met agressie.*

Vergroten van het gedragsrepertoire in het omgaan met agressie. De deelnemer wordt zich bewust van zijn eigen primaire reactie in het omgaan met agressie, weet effectiever om te gaan met eigen grenzen en kent verscheidene gedragsalternatieven en weet deze toe te passen.

- *Managing Diversity.*

Verschillende mensen gaan op verschillende manieren met allerlei zaken om, verschillende culturele achtergronden leiden zelfs tot andere

waarden en normen. Doel van deze training is het verwerven van kennis en inzicht in de achtergronden en de cultuur van allochtonen, in de eigen houding ten opzichte van allochtonen en het verwerven en toepassen van kennis en inzicht in de interculturele communicatie.

Schrikbeeld

Af en toe ziet men op de televisie wel eens Amerikaanse reactionaire vechtfilms, welke zich afspelen op grote achterbuurtscholen, waar drugdealers en bendes met behulp van intimidatie en grof geweld de dienst uitmaken. Dat schrikbeeld kent een complement in die school waar de orde is hersteld met behulp van gewapende beveiligingsbeambten die door de gangen patrouilleren, die alleen na een bodyscan kan worden betreden en die in de kelders een cellencomplex herbergt. Nederland is ver van dat soort schrikbeelden verwijderd maar dat neemt niet weg dat intimidatie, agressie en geweld meer dan voorheen deel van de dagelijkse schoolpraktijk uitmaken. De schoolleiding en leerkrachten dienen dan ook te leren daar adequaat op te reageren. Miste u in het voornoemde overzicht ook de cursus zelfverdediging? ■

Verlokkingen tussen CDA en 'digibabes'

RADBOUD BURGSMMA

Het debat over waarden en normen wordt op veel plaatsen gevoerd: op straat, in de klas, op radio en televisie, in kranten, enzovoorts. Vanzelfsprekend kan ook het internet niet achterblijven, al was het maar om via een zoekmachine meer informatie over waarden en normen te krijgen.

Wat heeft het *World Wide Web* aan gaande het waarden- en normendebat te bieden? De zoektocht hiernaar is een vervelende klus, maar iemand moet het doen. Nog voordat de eerste drie resultaten op inhoud waren bekeken en beoordeeld, was ik binnen een klik of drie naar een veel aantrekkelijker aanbieding op een veilingssite afgedwaald. 'Kom op Radboud, concentreren!'. Ik lijk het slachtoffer van het afdwaaleffect te worden en kom in het gedrag van mijn leerlingen te vervallen. Af en toe zie ik bij het zelfstandig en zelfverantwoordelijk leren de slachtoffers met het schaamrood op de kaken aan de verlokkingen toegeven: MSN, spelensite, aantrekkelijke *digibabes*, ont-kom er maar eens aan. Nee, geen filters. Wij geloven nog steeds in een vrij internet.

Geldingsdrang

Ik moest me voor deze opdracht aan de verlokkingen ontworstelen, want wie 'waarden normen' in een willekeurige zoekmachine intikt, krijgt een wereld aan internetpagina's gepresenteerd. Logisch want elke pagina die deze woorden bevat wordt immers getoond, evenals de pagina's waar alleen 'waarden' of 'normen' in

voorkomen; daarbij komt nog eens de explosieve groei van het forum (prikbord voor meningen) en de *Blog* (persoonlijk *online* weblogboek). Gelukkig zijn er de slimmere zoekmachines, zoals Google, die de pagina's waar beide woorden in voorkomen boven in de lijst zetten. Dit neemt niet weg dat er veel onzinnige, 'desinformatieve' en zogenaamde 'geldingsdrangsites' op het web staan. Ook hier zie je echter weer dat de commercie handig op een trend of hype inspringt. Diverse adviesbureaus adverteren op verschillende internetpagina's met een cursusprogramma 'Waarden normen op de werkvloer, in het bedrijf of binnen het management'.

Blijft er dan nog wel iets van het aanbod over? Er staat genoeg op het internet, maar lang niet alles is bruikbaar voor het onderwijs. Een handvol internetpagina's mag in uw favorietenlijst voor waarden en normen echter niet ontbreken.

www.normenenwaarden debat.nl

Deze internetpagina is bedoeld om een bijdrage aan het breed maatschappelijke debat over waarden en normen te leveren. Het afgelopen

jaar zijn er al verschillende ideeën voor het herstel van waarden en normen in de samenleving gelanceerd, zoals het plan van de minister-president om daarvoor een commissie naar Noors voorbeeld in te stellen. Voor het Christen-Democratisch Appèl (CDA) zijn waarden en normen al jarenlang een zeer belangrijk thema en graag geeft deze partij dan ook een eerste aanzet tot een daadwerkelijk breed maatschappelijk debat over waarden en normen. Hoewel de pagina door het CDA is opgezet en de christen-democraten eigen ideeën over de thematiek van waarden en normen hebben, is het niet de bedoeling om via deze pagina de eigen denkbeelden actief uit te dragen. De doelstelling is om een aftrap te geven voor een brede maatschappelijke discussie over waarden en normen, waarbij een ieder de kans wordt geboden hierover zijn of haar mening te geven. Het CDA wil in deze dan ook worden gezien als een katalysator voor de discussie over waarden en normen en de zoektocht naar de heersende moraal, en dus niet als degene die probeert zijn waarden en normen op de samenleving te drukken.

www.waardenennormen.kennisnet.nl

De Stichting Kennisnet heeft speciaal voor basisscholen en scholen voor het voortgezet en beroepsonderwijs een internetpagina over waarden en normen in de klas, op school en in de schoolomgeving geïntroduceerd. De pagina is op initiatief van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur & Wetenschap (OC&W) ontwikkeld. Leraren en schoolleiding vinden hier een ruim aanbod van bronnen om waarden en normen in de klas bespreekbaar te maken. Daarnaast is er ruimte voor de uitwisseling van opinies ingericht en kunnen voor-

beelden en ervaringen uit de onderwijspraktijk worden gedeeld. Voor leerlingen, ouders en onderwijsondersteunend personeel biedt de internetpagina ook voldoende aanknopingspunten om over waarden en normen thuis en op school na te denken. Op de pagina vertellen leraren over hun ervaringen en projecten uit de schoolpraktijk. Leraren kunnen bovendien hun vragen over waarden en normen op school aan een panel van deskundigen voorleggen. Voor leerlingen is er de *De-Goed-Te-Doen-Fatsoens-Quiz*. Deze quiz laat leerlingen ervaren waar het bij waarden en normen nu precies over gaat in situaties die binnen hun belevingswereld passen. Op basis van de uitkomst van de quiz kunnen leerlingen zelf hun conclusie bepalen.

<http://waarden.goliath.nl/werkpl/>

Deze internetpagina maakt deel uit van een multimediale leeromgeving, die op initiatief van het Ministerie van OC&W wordt ontwikkeld. De leeromgeving beoogt een actuele bijdrage aan de uitwerking van de pedagogische opdracht van het basisonderwijs te leveren. Desalniettemin is het materiaal (iетwat aangepast) in het vmbo bruikbaar. In de rubriek *Onderwijswerkplaats* is op de onderwijspraktijk gericht materiaal te vinden. De rubriek *Lesmateriaal* bevat

spelen, verhalen, beeldmateriaal, liederen en *links*, die direct in de onderwijspraktijk toepasbaar zijn. De rubriek *Lessuggesties* is een ordening van suggesties en uitwerkingen van lessen. De inhoud wordt deels door de beheerders van de pagina geleverd en deels gevormd uit het materiaal dat in de rubriek *Vraag & Aanbod* wordt aangeboden. In de rubriek *Vraag & Aanbod/Onderwijswerkplaats* kan men terecht voor vragen over de onderwijspraktijk. Ook kan men in deze rubriek anderen op lesmateriaal attenderen en zijn lessuggesties ook van harte welkom.

www.stepnet.nl

De A4-krant wordt in het schooljaar 2003/2004 door journalisten van *NRC Handelsblad*, *Trouw* en de

Volkskrant

onder verantwoordelijkheid van de onderscheiden krantenredacties geschreven.

Stepnet is gratis voor docenten en leerlingen. Wilt u regelmatig worden

geïnformeerd dan kan men zich voor de *mailinglist* aanmelden. Bij de A4-kranten maken auteurs van Stepnet voor verschillende vakken opdrachten. De A4-krant mag u voor gebruik in de klas printen en vermenigvuldigen. De bijbehorende opdrachten staan hieronder en in de Stepnet-database. Dit jaar komen de volgende thema's aan bod: de verzorgingsstaat, de maakbare mens, islam,

aids, jeugdwerkloosheid, opsporingsmethoden, de huizenmarkt, waarden en normen en de uitbreiding van Europa. U kunt gratis toegang tot de Stepnet-uitwerkingen krijgen. In de rubriek *Over Stepnet* (www.stepnet.nl/stepnet/pagina.asp?paginaam=overstepnet) leest u hoe u een wachtwoord en inlognaam kunt aanvragen. Ook kunt de A4-krant downloaden: Normen en waarden (www.trouw.nl/redactie/a4krant/A4_normenenwaarden_2004.pdf). Bij deze A4-krant zijn gratis te downloaden opdrachten verschenen.

www.kennisnet.nl/thema/waardenennormen/klas/tests.html#mya

Kennisnet heeft een aantal tests verzameld. Verschillende organisaties bieden *on line* tests aan. De ervaring leert dat leerlingen het erg prettig vinden wanneer er kan worden getest en getuige de vele tests in jongerenmagazines is die ondervinding algemeen. Bij toepassing van tests zijn een korte instructie en een waarschuwing echter wel op hun plaats, al was het maar om duidelijk te maken dat de testresultaten weinig tot niks over de testpersoon vertellen en meestal alleen maar dienen om de bewustwording van datgene wat de test aan de orde stelt te stimuleren. Op de *portal* (overzichtspagina met links) zijn ondermeer de volgende links te vinden: NOC-NSF Fairplay quiz (sportiviteit en respect in de sport; Hoe sportief ben jij?), Normen en waarden op het werk (BVE-test; Hoe zijn jouw normen en waarden op het werk?), de Respectmeter (Respect, waarden en normen; Hoe ga jij hiermee om? De Respectmeter geeft het antwoord), Vrolijke Scholen-test (Hoe is het kwaliteitsbeleid van uw school op het gebied van omgangsvormen, emancipatie en antidiscriminatie?). ■

(Foto: Mieke Schlaman).

Lesmateriaal Waarden en Normen

Het Centrum voor Mondiaal Onderwijs (CMO) heeft zichzelf onlangs in de materie van de waarden en normen verdiept en voor Kennisnet twee lesbrieven voor de succesvolle reeks 'PerDagWijzer' ontwikkeld: *Wat mag wel en wat mag niet?* en *Waarden & Normen*. Beide lesbrieven zijn te vinden op de internetpagina van het CMO: www.cmo.nl.

De docentenhandleiding belooft dat de leerling wordt aangezet tot nadenken over de relatie tussen waarden en normen en gedrag. De centrale vraag luidt: staan waarden en normen onder druk of is het geklaag over verdwijnend normbesef van alle tijden? De inleidende tekst voor de leerling op het werkblad zet een aantal vraagstekens bij de ergernissen in en de mogelijke verloedering van de samenleving. Is het allemaal nou echt zo erg en moeten we ons zorgen maken?

Op deze vragen wordt helaas geen antwoord gegeven en dat is jammer. Vooral omdat juist deze probleemstelling inhoudelijk prachtig lesmateriaal kan opleveren. Het abc-tje: 'waarde - norm - gedrag' is bij de docent maatschappijleer vanuit de methoden bekend. Logisch dat dit voor de docenten met aanverwante vakken wordt herhaald. De standaardopdracht: 'gegeven is een waarde, bedenk daarbij een norm en vice versa', kon daarom ook niet in deze lesbrieven ontbreken. Toegegeven, ook ik was overtuigd dat dit de meest voor de hand liggende aanpak was om waarden en normen onder de aandacht van 'de leerling' te brengen.

Maar wie naar een verklaring of antwoord op de vraag over het 'verdwijnend normbesef' op zoek is, ontkomt niet aan het feit dat voor een waarde verschillende normen kunnen gelden en dat juist die verschillende, tot een zelfde waarde behorende normen tot onbegrip, ergernissen en conflicten kunnen leiden. Het is een gegeven dat normoverschrijdend gedrag van onprettig tot onwettig kan variëren. Wanneer aan de aanbevelingen van het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid gehoor wordt gegeven, weet men ook hoe hiermee kan worden omgegaan. Tegen onwettigheden moet consistent door de overheid worden opgetreden en onprettig gedrag, dat slechts met omgangsvormen of de 'goede smaak' in strijd is, moet in het algemeen worden geduld. Dit is volgens mij genoeg materiaal voor een paar aardige aanvullende eindtermen voor maatschappijleer; maar dit terzijde.

Het eerste werkblad: Waarden

'Het eerste werkblad is een inleiding op het thema van de lesbrieven. Het plaatst het onderwerp in de context van de discussie die op dit moment in alle media aandacht krijgt: het grote waarden- en normendebat.' Het aanzetten tot nadenken over waarden en normen kenmerkt zich in de eerste vijf opdrachten in het aanzetten tot bedenken. De lesbrieven start met een woordenboekopdracht,

waarin de leerling aan de hand van 'een handigheidje' een aantal waarden no-teert. Verbazingwekkend is de begeleidende tekst waarin, zonder enige vorm van uitleg, alleen een voorbeeld van waarde wordt genoemd. Het handigheidje bestaat overigens uit het zoeken naar woorden die beginnen met 'on'. Mijn leerlingen kennende, zie ik ze al langskomen met 'onderbroek', 'onderzeeboot', enzovoort. Gelukkig komen de makers van de lesbrief tot een (werk)definitie van een waarde: 'Waarden geven dus aan wat we goed vinden, wat gewenst is.' Dit schept even wat orde in de brei van waarden, maar het dekt de lading niet. Een meer op maat gesneden definitie uit een maatschappijleermethode had hier zeker niet misstaan. Nu is het te vaag, en daar maakt de lesbrief ook melding van. Ik houd vast aan de werkdefinitie: een waarde is een principe die belangrijk voor je is en die je ook wilt nastreven.

De vervolgoopdrachten twee tot en met vier zijn opdrachten met een hoog 'open deur'-gehalte en kunnen als bezigheids therapie worden beschouwd. Het zijn *self report*-opdrachten die tot enige zelfreflectie zouden moeten aanzetten: 'Wat vind je van eerlijkheid' en 'Ben je wel eens niet eerlijk?' Nee, dat moet harder en pittiger, zoals 'Lieg je wel eens?', 'Waarom lieg je dan eigenlijk?', 'Hoe voel je je als je liegt?' en 'Waarom voelt het naar, wanneer je op een leugen wordt betrapt?' Dit zijn ook *self report*-opdrachten, die net even anders op de gevoelens, beleving en ervaringen inspelen. Een *hardcore*-maatschappijleerdocent zou de leerling prikkelen om met zichzelf en de eigen waarden en normen aan de slag te gaan. Tot nu toe zijn de opdrachten niet pakkend en het gevaar bestaat dat een leerling na opdracht drie allang zijn volle concentratie heeft verloren en routinematig enkele antwoorden op het papier kladt. Voorlopig lijkt het alsof de makers van de lesbrief op dezelfde routinematige wijze enkele vragen bij de theorie hebben 'bedacht'.

Ik lees verder. 'Hoe zit het met respect voor het leven in een oorlogssituatie? Kan een bom bijvoorbeeld ooit uitdrukking zijn van respect voor het leven? Schrijf een kort krantenartikel. Gebruik wel argumenten.' Het gaat hier echter om leerlingen in de basisvorming van 12, 13 hooguit 14 jaar. Zelfs in de hogere klassen levert een dergelijke ambitieuze vraagstelling verstomde blikken en het nodige hersengekraak op.

We gaan verder met een ander onderwerp, maar dezelfde waarde. Bij opdracht zes staat een aantal uitingen van voor- en tegenstanders van de bio-industrie. Dit is waarschijnlijk het beloofde onderwerp in de context van de discussie plaatsen. Het respect voor een mensenleven is intussen dus voor 'het respectvol omgaan met leven in de bio-industrie' ingeruild. In de begeleidende tekst staat: 'De waarde mag dan wel voor iedereen gelden, dat wil nog niet zeggen dat het voor iedereen hetzelfde betekent. Integendeel, het is maar hoe je er naar kijkt'. Tja,....wie er voor heeft doorgeleerd snapt wat er wordt bedoeld, maar of een leerling dit begrijpt? Wat duidelijk is, is dat een waarde een hoog abstractie niveau heeft, en in dezelfde bewoordingen wordt dit aan de leerling duidelijk gemaakt.

Het tweede werkblad: Normen

In het docentendeel wordt beloofd dat het 'een stuk concreter wordt'. Na dit werkblad is de relatie tussen waarde, norm en gedrag helder: 'Normen geven aan waar in de samenleving de grens ligt, wat wel aanvaardbaar gedrag is en wat niet. Waarden geven aan wat gewenst is, de normen geven ook aan wat ongewenst is. Normen zijn daarmee een stuk concreter dan waarden'. Dit

'heldere' citaat spreekt voor zich. De tiende opdracht laat de leerlingen zelf een lijst met tien regels opstellen, die het leven op school in goede banen moet leiden. Helaas wordt er verder niets met de lijst gedaan. Het zijn immers de normen die waarden van de leerlingen vertegenwoordigen. Dichter bij hun belevingswereld kan niet worden gekomen. Met uitzondering van de vraag of de leerling ervaart of de vrijheid door de lijst in het gedrang komt, wordt er niets met de achterliggende waarden gedaan - een gemiste kans.

Het derde werkblad: Gedrag

De opgestelde lijst in het tweede werkblad was perfect materiaal geweest om het gedrag, en dan met name het normoverschrijdend gedrag, onder de aandacht te brengen: wat te doen als iemand de opgestelde norm overschrijdt en als iemand iets doet wat je ergert? Alhoewel de eerste tekst stelt dat een ieder min of meer dezelfde waarden hanteert, maar het over de normen lang niet altijd eens is, blijft het voor de leerling nog steeds onduidelijk dat men aan eenzelfde waarde verschillende normen kan koppelen. Het gevaar bestaat dat de leerling nog steeds een waarde aan één norm koppelt en gedrag en de ergernissen van anderen en zichzelf als een op zichzelf staand fenomeen ziet. Waar de lesbrief de fout ingaat is het deel dat over het gedoogbeleid gaat. Het gedoogbeleid als voorbeeld moet de leerling duidelijk maken dat het éne normoverschrijdende gedrag het andere niet is. Het is dan ook een lange brug naar het laatste deel waarin de vraag wordt gesteld: waarom mensen zich aan regels houden. In sneltreinvaart worden een paar verklaringen gegeven. Na een reproductieve vraag en spelen met spreekwoorden en gezegden volgt ten slotte de hamvraag: 'Als je weet waarom mensen zich aan de regels houden, dan weet je misschien ook waarom ze regels overtreden... Bedenk in groepjes welke maatregelen de samenleving (de overheid en wij met zijn allen, als leden van de samenleving) zou kunnen nemen.' *I rest my case.*

Conclusie

Er wordt veel verteld, maar weinig ontdekt. Daarbij komt nog dat de leerling af en toe met opendeuropdrachten of bezigheidstherapie wordt verveeld. Te goeder trouw zal de leerlingen de vragen wel maken, maar van harte zal het niet zijn. Veel opdrachten zijn voor een 12 tot 14-jarige te moeilijk. Verbazingwekkend is de didactische aanpak; hebben de makers van deze lesbrief enige kennis van didactiek, bezitten zij de creativiteit om te boeien, moesten ze onder tijdsdruk werken en/of hadden ze de juiste doelgroep wel voor ogen? Dit klinkt misschien hard, maar ik verwacht meer van een instituut dat de naam 'Centrum voor Mondiaal Onderwijs' draagt. De lesbrief moet zo compleet mogelijk zijn, maar juist dat doet afbreuk aan de kwaliteit. De verstaalslag, als dat de opzet was, van een wetenschappelijk rapport naar goed en bruikbaar lesmateriaal is helaas niet geslaagd. Er staan een paar aardige opdrachten in, maar ook hier geldt dat er meer was uit te halen. Het had simpeler, uitdagender, gemakkelijker en vooral aantrekkelijker kunnen zijn. De lesbrief is echter niet geheel onbruikbaar. Integendeel, de lesbrief is een prima basis van waaruit eigen materiaal kan worden ontwikkeld. Het betreffende Word-document is namelijk te downloaden en aan de wensen van de leerling en docent aan te passen. ■

Radboud Burgsma

Lesbrief: Lessenserie

Waarden & Normen, door het Centrum voor Mondiaal Onderwijs (www.cmo.nl)

Doelgroep

Leerlingen in de basisvorming van het voortgezet onderwijs (12-15 jaar).

Doelstellingen

- De leerling raakt bekend met het begrip 'waarde'.
- De leerling raakt bekend met het begrip 'norm'.
- De leerling kent het verschil tussen beide begrippen.
- De leerling denkt na over de relatie tussen waarden en normen en gedrag.

Vakken, kerndoelen en algemene onderwijsdoelen

- Werken aan vakoverstijgende thema's
- De leerling leert, in het kader van brede en evenwichtige oriëntatie op mens en samenleving, enig zicht op relaties met de persoonlijke en maatschappelijke omgeving te krijgen. Daarbij wordt expliciet aandacht besteed aan het kennen van en omgaan met eigen en anderen waarden en normen.

Geschat aantal studielasturen (inclusief nabespreking)

Het eerste werkblad: Waarden	2 uur
Het tweede werkblad: Normen	2 uur
Het derdewerkblad: Gedrag	3 uur

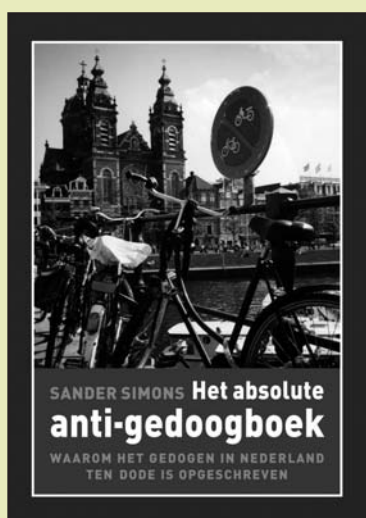
Internetadres

www.kennisnet.nl/vo/docent/perdagwijzer/ (klik op: 'Totaaloverzicht')

WOLTER BLANKERT

Gedogen of niet gedogen, dat is de vraag. De titel van de VVD-er Sander Simons laat niets aan de fantasie van de lezer over. Of dit terecht is, is in elk geval voer voor discussie.

In *Het absolute anti-gedoogboek* betoogt Sander Simons dat er aan het gedoogbeleid in Nederland een einde moet komen. Iets verbieden en het vervolgens toch door de vingers zien doet elk normbesef vervagen, is zijn boodschap. Volgens Simons is gedogen iets typisch Nederlands, een gevolg van de misplaatste behoefte om het iedereen naar de zin te maken, een uitwas van het poldermodel. Hij maakt er geen geheim van dat hij lid van de Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD) is, maar moet worden erkend dat hij zowel tegen 'links' als tegen 'rechts' gedogen ageert. Zo is hij enerzijds tegen het gedogen van softdrugs en illegalen en anderzijds tegen het gedogen van kerncentrales en de geluidshinder van Schiphol. Regels zijn er om te worden nageleefd en het is een taak van de overheid daar streng op toe te zien.

Schrappen of straffen?

Een eerste vereiste daarvoor is, zo stelt hij, het schrappen van een flink aantal voorschriften. Regels die niet zijn te controleren, moeten verdwijnen. Dat geldt speciaal voor tegenstrijdige regels van de overheid. Op een aantal punten kost het de auteur weinig moeite om de lezer te overtuigen. Het gedogen van beroving, diefstal en inbraak is inderdaad een mijlpaal in de geschiedenis. De politie ontmoedigt het doen van aangifte door onbereikbaarheid en trainieren, de officier van justitie gaat zelden tot vervolging over - mocht een dief bij toeval in de armen van de politie vallen - en als de zaak na vele maanden onverhoopt toch op de rol verschijnt, legt de rechter zelden een serieuze straf op. Dat dit de normloosheid en onveiligheid bevordert, valt moeilijk te ontkennen. Evenmin als het gegeven dat dit tot het spelen van eigen rechter uitlokt, iets waarvoor de rechterlijke macht opeens wel belangstelling toont.

Lastiger wordt het als de auteur gemeentelijke steun aan illegale asielzoekers onder het gedogen schaaft. Volgens Simons wordt hier een norm (ondergraven van het verbod van de overheid) overschreden, volgens anderen zou het van de grootste normloosheid getuigen om mensen op straat te laten creperen. Naar de mening van de auteur is een antigedoogbeleid goed voor mensen die hun verantwoordelijkheid willen nemen en slecht voor mensen die liever anderen voor de kosten van hun leven laten opdraaien: 'Iemand die zijn bijstandsuitkering met de auto gaat halen, moet uitleggen hoe dat kan. Iemand die de stad vervuilt, krijgt straf. De fietsenheler gaat naar de gevangenis.'

De auteur kan best gelijk hebben dat een combinatie van een iets actiever vervolgingsbeleid en de dreiging van een flinke straf voldoende is om de meesten van ons weer het veilige bezit van een eigen fiets te gunnen. Bij gecompliceerdere kwesties is zijn visie een stuk minder helder. Zo maakt hij bij het school-

voorbeeld van gedogen, het softdrugsbeleid, niet duidelijk of hij nu een verbod op softdrugs of legalisatie van de bevoorrading van *coffeeshops* wil. Destijds is hier voor het gedoogbeleid gekozen omdat men tussen de moraal in Nederland en die in het buitenland moest schipperen.

Zero tolerance

Ook wekt hij de onjuiste indruk dat Nederland over de hele linie een gedoogland zou zijn. Wie zonder vergunning zijn huis verfraait, komt er vaak al snel achter dat dit een mythe is. De parkeerklom brengt het dilemma van het gedogen aardig in beeld. Dit apparaat heeft in korte tijd een einde gemaakt aan de parkeerchaos in de grote steden. Hier is het recept van Simons puik opgevolgd, geen gedogen meer: *zero tolerance* - misschien een goed idee, in de geest van Simons, om ook straatschenders in zo'n klem te vatten. De resultaten zijn ernaar en vormen een reclame voor het pleidooi van Simons. De geplande score aan wielbeklemmingen kan Parkeerbeheer inmiddels niet meer bij de gewone burgers halen, want die kijken wel uit. Daarom stelt deze dienst zich nu verdekt op bij ziekenhuizen, waar kan worden toegeslagen zodra iemand in haast een gewonde medeburger of een zwangere vrouw komt afleveren. Hier is het antigedoogbeleid zelf op het overschrijden van alle normen uitgelopen. Gedogen is dikwijls een tussenoplossing tussen twee kwaden en in die zin is het ook niet iets typisch Nederlands. Elk land heeft zijn eigen soort wetsovertredingen die men - om trammelant te voorkomen - als regel door de vingers ziet.

Voor nuances heeft de schrijver geen oog, maar dat neemt niet weg dat hij genoeg heldere voorbeelden geeft van zaken waarbij het gedogen uit de hand is gelopen. Wijdlopieg is hij niet: zijn betoog beslaat slechts 125 bladzijden en daardoor is het een handzaam boekje geworden om discussiestof voor de les uit te putten. ■

Recensi

Sander Simons,
Het absolute anti-gedoogboek.
Waarom het gedogen in
Nederland ten dode is
opgeschreven,
Pearson Education 2003,
ISBN 90-430-0820-6,
125 pagina's, € 9,95.

Nieuws van het NVLM-bestuur

Mbo

Begin april werd het NVLM-bestuur door Hans van Kruijsdijk attent gemaakt op het door het Centrum voor Innovatie en Opleidingen (CINOP) ontwikkelde *Brondocument Leren en Burgerschap*.

De wijze waarop in het brondocument burgerschapscompetenties voor het beroepsonderwijs zijn geoperationaliseerd, vinden wij helder. Het brondocument geeft een uitvoerige opsomming van diverse aspecten die tot de kerntaken van goed burgerschap behoren.

Naast kansen voor onderwijsvernieuwing zien wij echter ook een groot risico: namelijk dat belangrijke vakinhouden/-competenties van MCK uit de mbo-opleidingen zouden kunnen verdwijnen. Bovendien is het de bedoeling dat de beroeps-, leer- en burgerschapscompetenties in het onderwijsleerproces geïntegreerd moeten worden aangeboden en dat de verantwoordelijkheid hiervoor bij de onderwijsinstellingen berust. Wij vinden dat een te absoluut standpunt: daar waar integratie mogelijk is moet het zeker plaatsvinden, maar niet per definitie. Het is maar de vraag of alle burgerschapscompetenties met beroepscompetenties zijn te integreren. Wij zijn daarom in de pen geklommen en hebben brieven aan de BVE-Raad en Colo geschreven. Begin mei kregen wij een uitnodiging om ons standpunt in een gesprek met vertegenwoordigers van de BVE-Raad verder toe te lichten.

Een saillant detail: toen ik informeerde naar wie wij op het Ministerie van OC&W een brief konden sturen, kreeg ik te horen dat ze daar wellicht niet eens van het bestaan van het brondocument afwisten (!). Niet alleen de terminologie maar ook de organisatie van het onderwijsveld in het mbo is echt totaal anders dan in het voortgezet onderwijs. Gelukkig zijn er enkele mensen in de vereniging die ons als bestuur van nuttige adviezen kunnen voorzien.

Havo/vwo

Verder hebben wij begin april een gesprek bij de CEVO gehad over aanpassingen van het maatschappijleer 2-programma voor de havo en het vwo. Er komen in elk geval op heel korte termijn een aantal aanpassingen in het kader van 'klein onderhoud' voor de domeinen 'Mens en Werk' en 'Massamedia'. Wellicht zullen voor de domeinen 'Politieke besluitvorming' en 'Criminaliteit en rechtsstaat' ook vóór 2007 nog enkele aanpassingen volgen.

Melis Melissen van de CEVO opperde in het gesprek het idee om na 2007 nog maar twee, niet roulerende, CSE-domeinen te examineren. Dat voorstel hebben wij afgewezen.

Een reductie tot twee examendomeinen heeft namelijk het onbedoelde effect van een versmalling van het examenprogramma. Met twee vaste CSE-domeinen komt de kwaliteit van de overige domeinen onder druk te staan. Die andere vijf domeinen maken ook deel uit van het maatschappijleer 2-programma. Als die domeinen niet meer in het CSE worden getoetst, zal de kwaliteit van die eindtermen (en daarmee samenhangend de kwaliteit van lesmethoden en schoolexamens) niet meer, zoals nu, worden bewaakt. Dat vinden wij onacceptabel.

Het NVLM-bestuur heeft de afgelo-

pen jaren al herhaalde malen bij het Ministerie van OC&W om een commissie verzocht, die een fundamentele herziening van het maatschappijleer 2-programma ter hand zou kunnen nemen. Begin mei hebben wij daarover opnieuw contact met het ministerie gehad en diverse opties zijn besproken. Later in mei zullen wij hierover hopelijk harde afspraken kunnen maken.

Voor maatschappijleer 1 ligt er al een voorstel dat in de zomermaanden door mensen van het CITO en de SLO tot een programma van 120 studielasturen (de omvang van maatschappijleer 1 in de huidige plannen) zal worden aangepast. Zodra dat werk is gedaan zal er een veldraadpleging plaatsvinden. We houden u op de hoogte! ■

Arthur Pormes

NVLM Bestuur

Arthur Pormes, voorzitter

telefoon: 0346 262888

e-mail: a.pormes@broklede.nl

Gerard Ruijs, vice-voorzitter

telefoon: 0297 531268

e-mail: geruijs@planet.nl

Coen Gelinck, secretaris

telefoon: 020 6866972

e-mail: coen@wxs.nl

Tom Stroobach, penningmeester

telefoon: 0320 249481

e-mail: tstroobach@hotmail.com

Erik Cardinaals

e-mail: erikcardinaals@freeler.nl

Eric Jensen

e-mail: eric.jensen@planet.nl

Berend-Jan Mulder

e-mail: b.j.mulder@efa.nl

Rob van Otterdijk

e-mail: r.vanotterdijk@chello.nl

Thérèse Carpay,

adviserend voor de Tweede Fase

e-mail: t.carpay@ils.kun.nl

Krant in de klas

Twee weken lang gratis kranten bestellen, goedkope lesmaterialen aanvragen en downloaden, informatie over dagbladen vinden en direct doorklikken naar alle dagbladen in Nederland.

Met onder andere informatie voor het onderwijs over hoe dagbladen worden gemaakt en wat een journalist doet, uitgebreide informatie over jeugdpagina's bij de kranten, nieuws over activiteiten en projecten van de stichting Krant in de Klas en informatie gericht op studenten van docentenopleidingen.

Meer informatie: www.krantindeklas.nl.

Fundamentalisme

Sinds de aanslagen van 11 september 2001 staat fundamentalisme, en vooral vormen van het politiek-religieus fundamentalisme, volop in de belangstelling. In hoeverre vormen fundamentalistische stromingen een bedreiging voor onze democratie? In Fundamenteelisme en democratie geeft emeritus-hoogleraar Sociologie Jan Berting een genuanceerd beeld van de samenhang tussen de ideologie van de mondialisering en de maatschappelijke reacties daarop, zoals zichtbaar in fundamenteel-istische, maar ook populistische stromingen. Hij besteedt ruime aandacht aan de huidige democratische verhoudingen en hun toekomst. Hij vraagt zich met name af in hoeverre de toekomst van de democratie wordt beïnvloed door het feit dat de samenleving naast de ideologie van de mondialisering, geen collectieve voorstellingen meer lijkt te hebben die op een duidelijke wijze richting geven aan de politieke inrichting van de maatschappij. In dit intellectueel-politiek vacuüm kunnen fundamentalistische en populistische bewegingen zich gerieflijk nestelen. De auteur gaat in zijn boek nader in op dit moeilijke terrein van de democratische vormgeving van onze toekomst.

Jan Berting, Fundamentalisme en demo-

cratie. De open samenleving en haar hedendaagse tegenstrevers, Pearson Education, Amsterdam, 2004, ISBN 90-430-0872-9, 180 pagina's, €22,95.

Integriteit

In onze samenleving wordt van ambtenaren, politici, professionals, maar ook van mensen buiten een beroep of rol, verwacht dat ze integer zijn en zich integer gedragen. De vraag is echter wat integriteit nu eigenlijk inhoudt? Wanneer is iemand echt integer? Waarom is integriteit zo belangrijk? Moet een integere politicus, een ambtenaar of een arts ook als mens integer zijn? Is het wel mogelijk om in een postmoderne gefragmenteerde samenleving integer te zijn? Kan integriteit worden bevorderd?

Het boek Integriteit gaat in op bovengenoemde vragen. Het beperkt zich niet tot normatieve kwesties in een of meer praktijkvelden maar biedt een omvattende theorie. De auteur legt uit hoe de integriteit van een mens zich tot diens identiteit verhoudt, verheldert wat er nieuw is aan het hedendaagse begrip van integriteit en waardoor het zo populair is en laat zien hoe integriteit zich tot begrippen als het geweten, authenticiteit, loyaliteit en vertrouwen verhoudt.

Integriteit is bedoeld voor wetenschappers en studenten filosofie, pedagogie, psycholo-

Maatschappij & Politiek

is een uitgave van Het Instituut voor Publiek en Politiek. Hierin zijn tevens opgenomen de mededelingen van de NVLM. De redactieleden zijn in hun journalistieke werkzaamheden onafhankelijk.

Redactie

Wolter Blankert, Harry van den Bouwhuisen, Radboud Burgsma, Harold Drost, Hans van der Heijde, Chris Meijnen, Lieke Meijs, Willem Rasing (hoofdred.), Gerard van Rossum, correspondent: Jeff Peck, New York, VS.

Eindredactie

Maarten Cras

Vormgeving

Addy de Meester

Omslagfoto

Marco Hillen/Hollandse Hoogte

Druk

Drukkerij De Volharding

Uitgever

Instituut voor Publiek en Politiek,

Prinsengracht 911-915

1017 KD Amsterdam

telefoon 020 521 76 00

e-mail: info@publiek-politiek.nl

internet: www.publiek-politiek.nl

Redactiesecretariaat

Instituut voor Publiek en Politiek

Prinsengracht 911-915

1017 KD Amsterdam

telefoon 020 521 76 00

e-mail: m&p@publiek-politiek.nl

Abonnementsprijs M & P

€ 40,75 per jaar, Studenten € 35,30, scholen en instellingen € 44,90. M & P verschijnt acht keer per jaar. Losse nummers € 5,40 (exclusief verzendkosten).

Nieuwe abonnementen

Abonnementen kunnen op elk gewenst tijdstip ingaan na ontvangst van het abonnementsgeld. Afhankelijk van de ingangsdatum wordt een evenredig gedeelte van de prijs van een jaarabonnement in rekening gebracht. Abonnementen kunnen ook worden aangegaan met terugwerkende kracht. Dit is echter afhankelijk van de voorraad oude nummers. Aanmelding van nieuwe abonnees bij de uitgever.

Beëindiging abonnement

Opzegging schriftelijk tot 1 december van het lopende abonnementsjaar.

Auteursrecht

Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd zonder voorafgaande toestemming van de redactie met uitzondering van de tekst van het leerlingmateriaal, indien dit geschiedt zonder winstoogmerk. In alle gevallen dient de bron duidelijk te worden vermeld.

Advertenties

Tarieven op aanvraag verkrijgbaar bij de uitgever, telefoon 020 5217600.

Kopij en mededelingen

Bijdragen op diskette of per e-mail naar het redactiesecretariaat.

ISSN 1566-1555

**Voor leraren en opleiders
met hart voor mondiale vraagstukken:**

Masterclass Wereldburgerschap en Onderwijs

Burgerschapsvorming zal een steeds grotere rol gaan spelen in het onderwijs. Wereldburgerschap verwijst naar de internationale dimensie van burgerschap: wat hebben wij met de rest van de wereld te maken, hoe kunnen we ons opstellen in vraagstukken van ontwikkeling, duurzaamheid en mensenrechten?

De masterclass is bedoeld voor een enthousiaste groep mensen uit de onderwijswereld die zich verder wil scholen op dit thema en zich in wil zetten om wereldburgerschap op de nationale en maatschappelijke onderwijsagenda te zetten en houden.

De masterclass bestaat uit zes bijeenkomsten (waarvan twee met overnachting) en wordt georganiseerd door de NCDO in samenwerking met de Universiteit Utrecht (afdeling Geografie voor Educatie).

De bijeenkomsten zijn interactief, met discussie en intervisie.

Kosten: ca 350 euro *

Voor meer informatie en aanmelding: Daniël van Middelkoop
(d.vanmiddelkoop@geog.uu.nl/ tel. 030-2531363)

** subsidie in beperkte mate mogelijk*

Universiteit Utrecht
Faculteit Geowetenschappen

Wat is het Instituut voor Publiek en Politiek?

Het Instituut voor Publiek en Politiek (IPP) is een landelijke, niet-partijgebonden organisatie die zich ten doel stelt politieke en maatschappelijke participatie te bevorderen.

U kent het IPP natuurlijk van de Docentendag en van uw eigen vaktijdschrift Maatschappij & Politiek. Maar wist u ook dat de StemWijzer één van onze producten is? En dat wij tal van andere publicaties uitgeven, waaronder onderwijskranten en didactische handleidingen? En dat wij regelmatig debatten en werkconferenties organiseren over actuele politieke en maatschappelijke thema's?

Overheden en maatschappelijke organisaties zijn voor het IPP belangrijke opdrachtgevers. Surf voor meer informatie naar één van onze volgende websites:

www.publiek-politiek.nl

www.stemwijzer.nl

www.ep-monitor.nl

www.geenwoorden.nl

www.allesoverdeverkiezingen.nl

www.scholierenverkiezingen.nl

www.jeugdparticipatie.nl

www.verkiezingsaffiches.nl

Blijf op hoogte van de verschillende activiteiten en bel of mail voor een gratis abonnement op onze Nieuwsbrief.

Verschijnt 5x per jaar.

Instituut voor Publiek en Politiek

Prinsengracht 911-915

1017 KD Amsterdam

T 020 5217600

F 020 6383118

E info@publiek-politiek.nl

